

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“BREKSİT EFFEKTİNİN AVROPANIN MALİYYƏ BAZARLARINA
TƏSİRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

HÜSEYNZADƏ EMİN ZAHİD

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

**“BREKSİT EFEKTİNİN AVROPANIN MALİYYƏ BAZARLARINA
TƏSİRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 – Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri

Qrup: 874

Magistrant

Hüseynzadə Emin Zahid oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d., dos. Qəribli Emin Adil oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Hüseynzadə Emin Zahid oğlu and içirəm ki, “Breksit effektinin Avropanın maliyyə bazarlarına təsiri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

BREKSİT EFFEKTİNİN AVROPANIN MALİYYƏ BAZARLARINA TƏSİRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Breksit prosesi Avropa İttifaqının tarixində ən böyük ayrılma prosesi olmaqla 2016-cı ildən bəri dünya gündəmindədir. Avropa və xüsusilə London dünyanın mühüm maliyyə mərkəzlərindən biri olduğundan Breksit effektinin nəticələri qaçılmazdır.

Tədqiqatın məqsədi: Məqsəd Breksit prosesinin səbəblərini, nəticələri araşdırmaq və bu prosesdən tərəflərin faydalanma cəhdlərini öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Kompleks, sistem və proses yanaşma, kontent analizi, riyazi metodlardan istifadə edilmişdir. Riyazi analiz prosesində EViews, MS Excel, Microsoft Power BI proqramlarından və Google Trend veb-saytından istifadə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: Statistik göstəricilər əsasən dövlət orqanlardan, İttifaqın müvafiq qurumlarından, BMT-nin hesabatlarından və digər mötəbər təşkilatlardan əldə edilib. Mənbə olaraq əsasən daha öncəki akademik araşdırmalar, məqalələr və mətbuata olan açıqlamalardan istifadə edilib.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işi yazılarkən Breksit-in davam etməsi prosesin mütəmaddə olaraq izlənməsini və dəyişikliklərin qeydə alınmasını tələb edirdi. Bəzi hallarda riyazi analizlər üçün göstəricilərin yetərsizliyi, dövlət orqanları tərəfindən müqavilə mətnlərinin gec açıqlanması və prosesin qısa müddətli zaman dilimində baş verməsi ilə təsirin dəyərləndirilməsində çətinliklər qeyd edilə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İşin əsas yeniliyi araşdırmalarda Google axtarış göstəricilərinin istifadə edilməsidir. Avropanın maliyyə sisteminin inkişaf edəcəyi, dövlət müdaxilələrinin faydaları, Breksit effektindən məqsədli istifadə halları və bu vəziyyətin vahid nəzəriyyədə birləşdirilməsi, integrasiya prosesinin inkişafının səbəb olduğu çatışmazlıqlar tədqiqat işində nəticə olaraq əldə edilib.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Nəticələrin istifadə edilə biləcəyi sahələr, qeyri-müəyyənliklər şəratində investisiya layihələrinin dəyərləndirilməsi, iqtisadi qeyri-müəyyənliklər fonunda dövlət tənzim etməsi və müvafiq ixtisaslarda məsələn, beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri, dünya iqtisadiyyatı, maliyyə bazarları, risklərin idarə edilməsi kimi ixtisaslarda istifadə dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *Breksit, investor davranışları, maliyyə bazarları*

THE IMPACT OF BREXIT EFFECT TO EUROPEAN'S FINANCIAL MARKETS

SUMMARY

The actuality of the subject: The Brexit process is the largest separation process and has been on the world agenda since 2016. Europe is one of the world's important financial centers, the consequences of the Brexit effect are inevitable.

Purpose and tasks of the research: The purpose is to investigate the causes and consequences of the Brexit process and the attempts of the parties to benefit from this process.

Used research methods: Complex, system and process approach, content analysis, mathematical methods and EViews, MC Excel, Microsoft Power BI programs and Google Trend were used.

The information base of the research: The statistics were obtained mainly from governments, relevant bodies of the EU, UN reports and other organizations. Source is based on previous research and press releases.

Restrictions of research: The continuation of Brexit at the time of writing the study required that the process be monitored regularly. There may be insufficient indicators for mathematical analysis, late disclosure of contract texts.

The novelty and practical results of investigation: The main novelty is use of Google search data. The study found that the benefits of government intervention, the purposeful use of the Brexit process, the shortcomings caused by the development of the integration process.

Scientific-practical significance of results: The results can be used for evaluation of investment projects in conditions of uncertainty, government regulation in times of economic uncertainty, and use in relevant specialties such as international finance and monetary relations, world economy, financial markets, risk management can be used as textbook.

Keywords: *Brexit, financial markets, investor behavior*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifaqı
AİZ	Azad İqtisadi Zona
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ASEAN	Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyasının
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
CCP	Mərkəzi Qarşı Tərəf
CPTPP	Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı üzrə Hərtərəfli və Proqressiv Saziş
CRD IV	Dördüncü Kapital Tələbləri Direktivi
DTO	Derivativlər üzrə mövcud ticarət öhdəliyi
ECU	Avropa Valyuta Vahidi
EMİR	Avropa Bazar İnfrastrukturunu tənzim etməsi
ESMA	Avropa Qiymətli Kağızlar və Bazarlar Təşkilatı
ETDs	Birjada ticarət edilən törmə maliyyə aləti
ETF	Birjada ticarət olunan investisiya fond payları
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
FSCR	Maliyyə xidmətləri müqavilələri rejimi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MiFiD	Bazarda Maliyyə Alətləri Direktivi
NAFTA	Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası
ONS	Milli Statistika Bürosu (Birləşmiş Krallıq)
OTCDs	Birjadan kənar ticarət edilən törəmə maliyyə alətlər
SFTR	Qiymətli Kağızların Maliyyələşməsi Əməliyyatlarının Tənzim etməsi
TPR	Müvəqqəti İcazə Rejimi
UCİTS	Transfer edilə bilən qiymətli kağızlara kollektiv investisiya qoyuluşu
USMCA	ABŞ-Meksika-Kanada Razılaşması
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. QLOBAL İQTİSADİYYATDA İNTEQRASIYANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	10
1.1. Avropa İttifaqının integrasiya prosesinin mərhələləri.....	10
1.2. Birləşmiş Krallıqda integrasiya və əks integrasiya konsepsiyaları	17
1.3. Digər integrasiya proseslərinin inkişafı.....	25
II FƏSİL. BREKSİT-İN MALİYYƏ BAZARLARINA TƏSİRİ.....	35
2.1. Breksit-ə qədər və sonra Birləşmiş Krallıq iqtisadiyyatı	35
2.2. Breksit və maliyyə bazarları.....	50
2.3. Breksit qeyri-müəyyənliyi şəraitində investorların davranışları.....	64
FƏSİL III. BİRLƏŞMİŞ KRALLIĞIN DÜNYA MALİYYƏ BAZARLARINDA İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	68
3.1. İnstitutların və subyektlərin maliyyə bazarlarına təsirləri	68
3.2. De-integrasiya proseslərinin inkişafı	72
3.3. Brexit və Avropa İttifaqında baş verən proseslərin Azərbaycan Respublikasına mümkün təsirləri	76
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	81
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	84
Cədvəllərin siyahısı	96
Qrafiklərin siyahısı	96

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Avropa İttifaqı hazırda dünyada qloballaşmanın nail olunmuş ən üst formasına sahibdir. Hələ heç bir integrasiya birliyi bu səviyyədə dövlətlərarası razılaşmalara nail olmamışdır. Breksit adlanan vəziyyət hazırda Avropa və bütün dünyada gedən integrasiya proseslərinə zərbə olaraq qiymətləndirilir. Breksit sayəsində biz Avropa İttifaqına Britaniyanın bir-birlərinə qarşılıqlı şəkildə vermiş olduqları faydaları və bu tipli vəziyyətlərdən yararlanmaq cəhdlərini müəyyən edə biləcəyik. Eyni zamanda Breksit-in yalnız informasiya olaraq səbəb olmuş olduğu təsirləridə müəyyən etmək mümkündür.

Aydındır ki, London nəinki Avropanın, eyni zamanda dünyanın əsas maliyyə mərkəzlərindən biridir. Mühüm maliyyə əməliyyatları məhz bu şəhərdən həyata keçirilir. Bu səbəbdən Breksit-in maliyyə bazarlarında yaratmış olduğu qeyri-müəyyənliyi ehtimal və müəyyən etmək olar. Nəzərə alsaq ki, Breksit xüsusilə 2016-cı ildən Avropa və dünya gündəmində xüsusi yer tutur və Breksit-in maliyyə bazarlarına təsiri ilə bağlı ölkəmizdə sistemli araşdırılma aparılmamışdır. Bu səbəbdən mövzunu aktual hesab edirik.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Breksit effektinin Avropanın maliyyə bazarlarına olan təsirinin araşdırılması Azərbaycan dilində magistr səviyyəsində ilk dəfə aparılmışdır. Breksit-in spesifik bir sahəyə təsiri ilə bağlı araşdırmaya dünya elmində magistr səviyyəsində nadir hallarda rastlanılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Məqsəd Breksit effektinin Avropanın maliyyə bazarlarında səbəb olduğu təsirlərin araşdırılmasıdır. Vəzifələri isə Breksit prosesinin həm informasiya həm də bir proses olaraq regionun maliyyə bazarlarında və ümumən iqtisadiyyatda səbəb olduğu təlatümləri və bu hallardan yararlanmaq cəhdlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini Breksit informasiyaları və prosesləri ilə regionun maliyyə bazarları və iqtisadiyyatda olan dalğalanmalardır. Tədqiqatın predmeti Avropa İttifaqının iqtisadi cəhətdən

interqrasiya məsələləri və ittifaqdan ayrılma halında atılacaq addımların nəticələrinin nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın metodları: İstifadə ediləcək əsas metodlara gəldikdə, kompleks, sistem və proses yanaşma, kontent analizi, riyazi metodlardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulub. Göstəricilərin analiz edilməsində EViews, MS Excel, Microsoft Power BI proqramlarından və Google Trend veb-saytından istifadə ediləcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: İnformasiya bazası olaraq, rəsmi statistikalar, müxtəlif dillərdə aid kitablar, elmi məqalələr, rəsmi bəyanatlar, hesabatlar, elmi konfranslara aid çıxışlar, mətbuata olan açıqlamalar, internet resurslar istifadə edilib. Mənbələr əsasən ingilis dillidir. İstifadə edilmiş resursların əksəriyyəti məqalə tiplidir. Səbəb isə prosesin hələki yeni olmasıdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Prosesin yeni olması və hələ də davam etməsi ilə hər gün yeni xəbərlərin yayılması fonunda daim izlənilmə tələb etməsi, fundamental elmi araşdırmaların azlığı tədqiqatın əsas məhdudiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Elmi yeniliyi Breksit effektinin Avropa maliyyə bazarlarına olan təsirinin araşdırılmasının Azərbaycan dilində ilk dəfə aparılmasıdır. İllərdir gündəmdə olan Breksit prosesinin maliyyə bazarlarına göstərmiş olduğu təsir tədqiqat işinin mövzudur. Bu mövzuda olan araşdırmaya dünya elmində magistr səviyyəsində nadir hallarda rastlanılır. Araşdırmaya Google axtarış datasının cəlbidə bir yenilik sayıla bilər. Breksit prosesində qəbul edimiş siyasi qərarların iqtisadiyyat üzərində olan təsirləri əlaqəli şəkildə araşdırılmış və qərarların gündəmdə olduğu zaman aralıqları dəqiq müəyyən edilmişdir. Bu isə onların real iqtisadi təsirlərini müəyyən etməkdə köməklik etmişdir. Eyni zamanda bu vəziyyətdən yararlanmaq və qazancla ayrılmaq cəhdləri araşdırılmış və vahid nəzəriyyədə birləşdirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Dissertasiya işi beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri, maliyyə bazarları, dünya iqtisadiyyatı kimi sahələrdə tələbələrin istifadə edə biləcəyi bir mənbə rolunu oynaya bilər. Düşünürük ki, de-inteqrasiya proseslərinin iqtisadiyyatda səbəb ola biləcəyi qeyri-müəyyənliklərin və bu halda maliyyə bazarlarda olan davranışları, investorların davranışlarını müəyyən etməyə köməklik etmiş olacaqdır.

I FƏSİL. QLOBAL İQTİSADİYYATDA İNTEQRASIYANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Avropa İttifaqının integrasiya prosesinin mərhələləri

Avropa İttifaqı hazırda dünyada qloballaşmanın nail olunmuş ən üst formasına sahibdir. Təkcə bu ittifaqın bir çox üzvləri arasında hesablaşmalarda istifadə edilən avro-nun qeyd edilməsi kifayətdir. Avropa qitəsi tarix ərzində bir sıra sivilizasiyaların yarandığı yerdur. Avropa həm bir konsepsiya həm də, məkan olaraq tarix ərzində “köhnə dünyanın” ən əsas hissəsi olmuşdur. Tarixin ən dəhşətli müharibələrinin başladığı və sona çatdığı yer olan Avropa hazırda dünya üçün sülh və inkişaf rəmzidir. Bu anlayışın konsepsiya olaraq formalaşması hələ də davam edir.

Avropa anlayışı coğrafi, siyasi və iqtisadi baxımdan müəyyən fərqlərlə şərh edilə bilər. Avropa coğrafi cəhətdən bir qədər qeyri-müəyyənliklərə sahibdir. Onun qərb sərhədləri sahil xətti ilə müəyyənləşdirilir, lakin Britaniya adalarının mövqeyi birmənalı deyil. Bəzi İngilislər üçün "Avropa" əslində kontinental Avropa deməkdir. Avropanın sadəcə bir coğrafi termindən daha əhəmiyyətli olduğunu tarix sübut edir. Avropanın vahid bir quruluşda birləşdirilməsi ideası uğrunda Roma imperiyası, Osmanlı imperiyası, Napoleon Bonapart, Adolf Hitler və digərləri amansız müharibələr aparmışlar. Bəşər tarixinin iki dünya müharibəsi, yüz illik müharibə və adlarını çəkmədiyimiz digər müharibələrin ilk qılgıçımları məhz Avropadan öz amansız başlanğıcını götürmüşdür. Lakin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropanın bəzi liderləri anladılar ki, Avropanı sülh və bərabərlik ideası ətrafında birləşdirmək daha məqsədə uyğundur. Buna nail olmaq üçün onların atdığı addımları 4 qrupda birləşdirək (www.britannica.com/topic/European-Union, 2020):

1. Avropada baş verə biləcək gələcək müharibələrin qarşısının almaq;
2. Proteksionizm tipli tədbirlərdən qonşu ölkələri çəkindirmək;
3. Dünyanın fəvqəl güclərinin iqtisadi və siyasi təsirinə birgə güc gəlmək;
4. Avropanın ortaq maraqlarını müəyyən etmək;

Bu yolda ilk mərhələ 1951-ci il Paris razılaşmasını imzalayan Belçika, Fransa, Almaniya Federativ Respublikası, İtaliya, Lüksemburq və Niderland Avropa Kömür və Polad İttifaqı həmçinin Avropa Ədalət Məhkəməsinin əsasını qoymuş oldular. 1953-cü ildə isə kömür, polad, dəmir filizi, metal qırıntıları üzrə ümumi bazarın yaradılması qərara alındı. 1955-ci il iyun ayında Avropa Kömür və Polad İttifaqının xarici işlər nazirlərinin konfransında, tarif və kvotaların ləğvi yolu ilə üzv ölkələr arasında sərbəst ticarəti təşviq etmək razılaşdırıldı. İdarəetmə və qanunverici orqan Nazirlər Şurası, siyasətin formalaşdırılması üçün Ümumi Məclis, razılaşmaları şərh etmək və mübahisələrin həlli üçün Avropa Ədalət Məhkəməsi yaradıldı.

1957-ci ildə Roma razılaşması imzalandı. İttifaqın əsasını qoyan 6 dövlət arasında ümumi bazar, gömrük ittifaqı və kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti üçün əməli addımların atılması razılaşdırıldı. Avropa Atom Enerjisi Birliyi (Euratom) təsis edildi. 25 mart 1957-ci ildə Roma razılaşması ilə Avropa İqtisadi Birliyinin əsası qoyuldu. Avropa İqtisadi Birliyi yaradılarkən məqsəd Avropanın siyasi və iqtisadi bütünlüyinə nail olmaq idi. Razılaşmanın 2-ci maddəsinə əsasən birliyin vəzifəsi kimi ortaq bazarın qurulması, iqtisadi siyasətlərdə yaxınlaşma, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, birliyə üzv ölkələrarası münasibətləri daha üst formaya çıxarmaq kimi məsələlər nəzərdə tutulmuşdur (The Treaty of Rome, 1957: m.2).

1972-ci ildə üzv ölkələrin qəbul etdiyi “*tuneldəki ilan*” sisteminə görə valyutaların $\pm 2.25\%$ aralığında dalğalanması qəbul edildi. Bu prosesi həyata keçirməkdə çətinlik çəkən ölkələrə yardım kreditinin verilməsi nəzərdə tutulurdu. Üzv ölkələrin valyuta tənzimlənməsi üçün 1979-cu ildə Avropa Valyuta Sistemi yaradılması vahid valyutanın yaradılması prosesində mühüm addım oldu. Lakin Birləşmiş Krallıq bu sistemə qoşulmadı. Bu sistem çərçivəsində üzv ölkələrin valyuta məzənnələrinin əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulurdu. 1979-cu ildə Avropa Valyua İttifaqı sözlərin abreviaturası olan ECU valyuta olaraq hesablaşmalarda istifadə edilməyə başlandı. Qoşulmuş ölkələrin ortalama valyuta səbətlərinə görə müəyyən edilmiş sabit, lakin tənzimlənən məzənnə konsepsiyası üzərində qurulmuş valyuta idi (Eurostat Glossary, 2007: s.268). ECU-da nəzərə alınan milli valyutaların çəkili: Alman markası 31.915%, Fransız frankı 20.306%, İngilis funtu 12.45% və

s. (www.fx.sauder.ubc.ca/ECU.html, 2020). ECU beynəlxalq hesablaşmalarda və kapitalın transferində istifadə edilirdi. 1 yanvar 1999-cu ildə avro ilə əvəz edildi.

1987-ci ilin 1 iyul tarixində Vahid Avropa Qanunu qüvvəyə mindi və bu qanunla Avropa İqtisadi Birliyinin fəaliyyət dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmiş oldu. Həmçinin bu sənəd Avropa Siyasi Əməkdaşlıq təsisatının fəaliyyəti üçün hüquqi əsas rolunu oynadı. Avropa Regional İnkişaf Fondu tərəfindən sosial və regional proqramların maliyyələşməsində əsaslı artım oldu (Single European Act, 1987). Mallar, işçi qüvvəsi, kapital və xidmətlərin sərbəst hərəkətinə bir sıra maneələr qalmaqda davam edirdi (www.britannica.com, 2020).

Ümumi bazarın 1992-ci ilə qədər tamamlanması üçün birliyin qanunverici prosesi dəyişdirildi. Bu sistemə görə hər bir üzvün səs vermə hüququ təmsil edilən əhalinin sayından asılı idi. Ümumi Məclis 1962-ci ildən Avropa Parlamenti olaraq adlandırıldı. 1979-cu ildən etibarən üzvlər birbaşa olaraq 5 illik müddətə seçilirdi.

Birlik üzvlərinin əldə etmiş olduğu mühüm nəaliyyətlərdən biri isə Şengen razılaşmasıdır. 1985-ci ilin 14 iyun tarixində Belçika, Niderland, Lüksemburq, Fransa və Almaniya Federativ Respublikası tərəfindən imzalanmış razılaşmaya əsasən, gömrük və sərhəd nəzarətinin ləğv edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu razılaşma 1995-ci ilin 26 mart tarixində qüvvəyə mindi. Şengen zonası daxilində yerləşən ölkələrə viza əldə edən turist zona daxilində sərbəst hərəkət edə bilər. Şengen zonasına Avropa İttifaqı ölkələrinin əksəriyyəti və 3 qeyri-ittifaq ölkəsi daxildir (İslandiya, Norveç və İsveçrə). İrlandiya və Birləşmiş Krallıq yalnız polis və məhkəmə sahəsində əməkdaşlıq edir. 1999-cu ildə Amsterdam müqaviləsi ilə Aİ hüquq sisteminə daxil edildi. İrlandiya və Krallıq üçün seçim imkanı yaradıldı (www.ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen_en, 2020).

Qloballaşma yolunda atılan ən mühüm addımlardan biri əlbəttə ki, 1992-ci ilin 7 fevral tarixində Niderlandın Maastrixt şəhərində imzalandı (Avropa İttifaqı sazişi). Lakin saziş 1993-cü ilin 1 noyabr tarixində qüvvəyə minmiş oldu. Razılaşma valyuta və siyasi sistem ilə bağlı qarşılıqlı münasibətləri özündə cəmləşdirir (europa.eu, 2011). Bir sıra ölkələrdə sazişin qəbulunda çətinliklər yaşanmış oldu. Məsələn, Danimarkada ölkənin suverenlik məsələsi gündəmə gətirildi. Sazişin düzəliş edilmiş

versiyası referendum nəticəsində 1992-ci ilin iyununda qəbul edildi (Havemann, 2011). Fransada seçicilər müqaviləni dar şəkildə sentyabr ayında təsdiq etdilər. Birləşmiş Krallıqda 1993-cü ilin iyulunda təsdiq edildi (Anell, 2014: s.23). Müqavilə üç əsas sütundan ibarət idi:

1. Avropa Birliyi
2. Vahid xairici və təhlükəsizlik siyasəti
3. Daxili və məhkəmə sahələrində əməkdaşlığın genişləndirilməsi

Avropa İqtisadi Birliyinin adı Avropa Birliyi olaraq dəyişdirildi. Bu təşkilata müqavilə ilə daha çox hüquq verildi. Təhsil, sosial iqtisadi məsləhət, səhiyyə, istehlakçı hüquqlarının mühafizəsi, ətraf mühit, texnoloji araşdırmalar kimi mühüm məsələlərdə söz sahibinə çevrildi. Avropa vətəndaşlığının əsası qoyuldu.

Maastrixt-in meyyarları iqtisadi ədəbiyyatlarda “yaxınlaşma meyyarları” kimi tanınır. Məqsəd: iqtisadi fərqi aradan qaldırmaq, Avropa İqtisadi və Valyuta Birliyinin üçüncü mərhələsinə daxil olmaq (Treaty on European Union, 1992: s.187):

İnflyasiya dərəcəsi: Ən aşağı inflyasiya göstəricisinə malik 3 üzv dövlətin ortalama göstəricisindən 1.5%-dən çox olmaması;

İllik büccə kəsri və dövlət borcu: İllik büccə kəsri ümumi daxili məhsula nisbəti maliyyə ilinin sonunda 3%-dən çox olmaması. Ümumi dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti maliyyə ilinə 60% həddindən artıq olmamalıdır. Borc nisbətində 2014-cü ilin sonunda: Estoniya, Latviya, Litva, Slovakiya, Lüksemburq və Finlandiya nail oldu (www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2015/html/pr150329.en.html, 2020).

Valyuta məzənnəsi: İddiaçı ölkələr iki il ərzində Avropa Valyuta Sistemi çərçivəsində məzənnə rejiminə qoşulmalı və bu dövr ərzində valyutalarını devalivasiya etməməli idilər. İnflyasiya göstəricisinə əməl etməli idilər (www.imf.org, 2020) (www.nbb.be, 2020).

Uzunmüddətli faiz dərəcələri: Nominal uzunmüddətli faiz dərəcələri ən aşağı inflyasiya dərəcəsinə malik olan 3 üzv dövlətin göstəricilərindən maksimum 2% həcmində fərqlənə bilər.

Bu meyyarların təsdiq edilməsində məqsəd birlik daxilində, yeni üzv qəbul edilmiş dövlətlərə baxmayaraq, qiymətlərin sabitliyini qorumaq idi (Hubbard, 2013: s.

204). Üzv ölkələr son mərhələdə vahid valyutanı qəbul etməli idilər. Qərarlar valyuta məzənnələrinin yaxınlaşdırılmasını tələb edirdi və keçid dövrünün sonunda milli valyutalar “avro” ilə əvəzlənməli idi. Lakin bəzi ölkələrin qeyd edilən kriteriyalara uyğunlaşa bilməmələrinə baxmayaraq 1999-cu ilin 1 yanvar tarixində 11 ölkə: Almaniya, Avstriya, Belçika, Finlandiya, Fransa, İrlandiya, İtaliya, İspaniya, Lüksemburq, Niderland və Portuqaliya valyuta ittifaqına qoşuldu. Yunanıstan üzv qəbul edilmədi və yalnız 2001-ci ildə avronu tətbiq etməyə başladı. Danimarka, İsveç və Birləşmiş Krallıq isə üzvlük üçün müraciət etmədilər. 2002-ci ilin 1 yanvar tarixinə qədər avro yalnız maliyyə bazarlarında istifadə edilirdi. Avronun yaratmış olacağı faydalara (www.ec.europa.eu, 2020):

- İstehlakçılar üçün sabit qiymət və daha çox seçim imkanı
- Sahibkarlar və bazar üzrə maliyyə təhlükəsizliyi və daha geniş imkanlar
- İqtisadiyyatın sabitliyi və inkişafı
- Maliyyə bazarlarının daha yaxşı integrasiyası
- Avropa İttifaqının global iqtisadiyyatda daha güclü iştirakı
- Avropa İttifaqının maddi sübutu

Maastrixt razılaşması ilə Avropa Mərkəzi Bankı, Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi, Avropa Monetar İnstitutu kimi regional təşkilatlar yaradılmış oldu.

Maastrixt sazişindən sonra 1995-ci ilin 1 yanvar tarixində İsveç, Avstriya və Finlandiya Avropa İttifaqına qoşulmuş oldu. Norveç 1972 və 1994-cü illərdə birliyə qoşulmağa cəhd etsə də seçicilər bu qərarı rədd etmiş oldular. İsveçrədə 1990-cı ildə bu məsələ müzakirə edilmişdi. Norveç və İrlandiya Avropa İttifaqı üzvlərində qatılmış olduqları azad ticarət zonasının üzvüdür.

Amsterdam müqaviləsi 1997-ci ildə imzalanmış və 1999-cu ilin 1 may tarixində qüvvəyə minmişdir. Müqavilə əsasən Maastrixt müqaviləsinə əsaslanırdı. Müqaviləyə əsasən məşğulluğun artırılması, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial müdafiənin hədəflərinin təyin edilməsi, cinsi ayrı seçkiliklərin aradan qaldırılması, immiqrasiya və məhkəmə siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində ciddi pozuntulara görə Nazirlər Şurası

tərəfindən cəza vermək səlahiyyəti verilmiş oldu, parlamentə bir sıra sahələr üzrə veto qoymaq hüququ vermiş oldu.

Nitsa müqaviləsi 2001-ci ildə imzalandı 2003-cü ilin 1 fevral tarixində qüvvəyə minməsi ilə ittifaq yeni üzvlərin qəbul edilməsi üçün ideal hala gəlmiş oldu. Müqavilə Şərqi Avropadan yeni üzvlərin qəbulu üçün hazırlıq kimi nəzərdə tutulmuşdur. Amsterdam razılaşmasında nəzərdə tutulan lakin həyata keçirilməyən bir sıra hədəflərə nail olunması nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin gecikməsinin əsas səbəblərindən, 2001-ci ilin iyun ayında İrlandiyada keçirilən referendumla müqavilə rədd edilməsi idi (The Treaty of Nice, 2001, s:3).

“Soyuq Müharibə” illəri geridə qalmış və keçmiş SSRİ-yə daxil olan və keçmiş kommunist ölkələrində, həmçinin digər ölkələrdə də Avropa İttifaqına qoşulmaq həvəsi yaranmışdı.. Lakin onların iqtisadi inkişafda geriliyi bu prosesi çətinləşdirirdi. Avropa İttifaqı bu tip ölkələrin ittifaqa qatılması üçün hazırladığı sistemə görə ölkələr ilk əvvəl integrasiyanın müəyyən mərhələlərində iştirak edəcəkdilər. İttifaqa üzv olmaq istəyən ölkələrdən biri Türkiyə idi (Yuhannan, 2017: s.165-185).

2004-cü ildə ittifaqa 10 ölkə qəbul edildi. Bu ölkələr, Kipr, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya və Sloveniya idi. 2007-ci ildə isə Bolqarıstan və Rumıniya üzvlüyə qəbul edildi. 2005-ci ildə Türkiyənin ittifaqa üzvlük məsələsi üzrə danışıqlar başlanmış oldu.

2002-ci ildə Fransanın keçmiş prezidenti Valéry Giscard d'Estaing-in sədrliyi ilə genişlənmiş Avropanın konstitusiyasının hazırlanması məsələsi gündəmə gəldi. Sənədi hazırlayanlar üçün əsas məsələ ittifaqa üzv olan böyük və kiçik ölkələrin güc bölgüsünü təmin etmək idi. Mübahisə doğuran məsələ konstitusiyanın milli adət-ənənələri və xristian irsi təbliğ etməli idi ya yox?!

Fransa və Niderland bu sənədi 2005-ci ildə rədd etdilər. Konstitusiyanın əvəzinə 2007-ci ildə Lissabon şəhərində “İslahatlar barədə saziş” qəbul edildi. Bu sənədin qəbul edilməsində əsas rolu Almaniya oynamış oldu. Əsas məqsəd isə uğursuzluğa uğramış konstitusiyayı əvəz edəcək sənədin hazırlanması idi.

İttifaqa qatılmaq üçün dövlətlərin illərlə etdiyi səylərə baxmayaraq ayrılma cəhdlərində vardır. 1962-ci ildə Əlcəzair müstəqillik qazandıqdan sonra, 1985-ci ildə

Qrellandiya referendum yolu ilə, 2012-ci ildə Sent Bartelemey Avropa İttifaqından ayrılmışdır. Əsas diqqət mərkəzində olan Birləşmiş Krallıq 2020-ci ilin 31 yanvar tarixində bu ittifaqı tərk etmişdir (www.britannica.com/topic/Euroskepticism, 2020).

II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə Avropada iqtisadiyyatı və ölkələrarası əlaqələrin bərpa edilməsi üçün Uinston Çörçil Avropanın bütünləşməsi fikrini dəstəkləyən siyasətçilərdən idi. Lakin biz onun Sürixdə 1946-cı ildəki nitqinə nəzər salsaq o, bütünləşmə dedikdə heçdə Birləşmiş Krallığı bu bütünləşməyə daxil etmirdi. U. Çörçil qitə Avropasında bütünləşməni, eyni zamanda dövlətlərin mövcud müstəqilliyi və suverenliyin qorunmasını nəzərdə tuturdu. Bu hədəflər Krallığın gələcəkdə birliklə davranışlarını müəyyən etmişdir (Dinan, 2008: s.208-210).

Özünü bu ittifaq yaradılarkən ona daxil etməyən Krallıq sonrakı dövrdə ittifaqın qazandığı uğurlar fonunda hərəkətə keçməyi lazım bilir və bu hal 1955-ci il Messina konfransında göstərir. Avropa İqtisadi Birliyinin qurulması ilə bağlı danışıqlar getdiyi zaman İngiltərə, dövlət üstü quruluşa sahib olmayan, daha çox hökumətlərarası fəaliyyətə sahib sərbəst ticarət bölgəsinin yaradılmasını təklif edir. Skandinaviya ölkələri bu fikiri dəstəkləsəldə sonda məlum olduğu kimi 1958-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyi yaradılmış olur. 1960-cı ildə isə İngiltərənin dəstəyi ilə yeddi ölkə tərəfindən Avropa Azad Ticarət Zonası yaradılır.

1961-ci ildə İngiltərənin baş naziri Harold Makmillian birliyə qatılmaq üçün müraciət etmişdir. İngiltərənin ABŞ-la olan yaxın münasibəti, İngiltərənin birliyə qatılmasında maraqlı olmayan Fransa prezidenti Şarl de Qoll tərəfindən veto hüququndan istifadə edilərək qəbul edilməmişdir. Bu müddət ərzində Fransa ilə birlik üzvləri arasında anlaşılmazlıq yaranmış və Fransa 7 ay ərzində heç bir iclasa qatılmamışdır. Bu hadisə tarixdə “boş stul böhranı” kimi qalmışdır (Desmond, 2005: s.262-263). Fransanın veto qoymasının ədəbiyyatlarda daha çox iki səbəbi göstərilir: 1) müharibə zamanı İngiltərənin Fransaya aid gəmini vurması (Didem, 2016: s.5); 2) İngiltərənin ABŞ-la olan yaxın münasibətləri (İrfan Kaya Ülger, 2010: s.39).

İngiltərənin ikinci müraciəti Harold Vilson tərəfindən 1967-ci ilə təsadüf edir. Bu müraciətdə Şarl de Qoll tərəfindən veto ilə qarşılanmışdır. 1969-cu ildə Şarl de

Qollun prezidentlik səlahiyyətləri başa çatdı. 1970-ci ildə Edvard Heath yenidən birliyə qatılmaq üçün müraciət etdi. 1973-cü ildə üzv qəbul edildi (Hanlon, 2003: s.6).

1970-ci illərdə birlikdə instutsional qaydalarla edilən yeniliklərlə bağlı bir sıra fikir ayrılıqları yaranmış oldu. Avropa Parlamentinin güclənməsi ilə bağlı təkliflərdən ən çox Fransa və İngiltərə narazı idi (Dinan, 2008: s.208-210) .

Bu hadisələr fonunda İngiltərə iqtisadiyyatında bir sıra dəyişikliklər hiss edilirdi. Xüsusilə inflyasiya 13%-dən çox idi, 70-ci illərdə yanacaq böhranının mənfi təsirləri ölkə iqtisadiyyatında hiss olunurdu. Geriləmələr siyasi fikirlərdə təsir edirdi. Birliyinə üzvlük müzakirə mövzusu olmuş oldu. 1975-ci ildə Birləşmiş Krallıq əhalisi ilk dəfə Avropa Birliyinə üzvlüyü davam etdirmək, yoxsa tərk etmək sualı ilə qarşılaşdılar. Əhalinin 67,2%-i üzvlüyü davam etdirmək istədiyini bildirdi (Miller, 2015). Edvard Heath birlikdə qalmağın tərəfdarı idi (Roberts, 2010: s.734).

1.2. Birləşmiş Krallıqda integrasiya və əks integrasiya konsepsiyaları

“Avroskeptizm” bir anlayış olaraq ilk dəfə 1980-ci illərdə Paul Taggart Avropanın birləşməsinə və bütöv hala gəlməsinə şübhə ilə yanaşanları bu anlayışla ifadə edirdi (Taggart, 1998: s.363-388). Anlayışın növləri fərqləndirilir: Sərt Avroskeptizm Avropanın hər hansı bir formada birləşməsi ilə bağlı fikirləri rədd edir. Yumşaq Avroskeptizm isə bəzi qərarlara qarşı çıxır, bütünləşmə ideyasını tamamilə rədd etmirdi (Taggart P., 2002: s.7). 1990-cı illərə qədər avroskeptizm əsasən makroiqtisadi hədəflərə çatılmaması ilə əlaqələndirilir. Araşdırmalara əsasən inflyasiya və işsizlik səviyyəsində olan artımların təsiri ilə avroskeptiklər daha da fəallaşır (Didem, 2016: s.76-77). Maastrixt razılaşması integrasiya blokunun dövlətlərin suvereliyinə təhdid kimi qəbul olunurdu. Razılaşması ilə avroskeptizm daha da alovlandı. Belə ki, Danimarkada Maastrixt razılaşması ilk cəhddən ratifikasiya edilmədi (www.britannica.com/topic/Maasticht, 2020). Maraqlıdır ki, 1975-ci ildə referendumunda M.Tecçer birlikdə qalmağı dəstəkləsə də, 1979-cu ildə hakimiyyətə gəldikdə bu fikri dəyişdi. Həmin dövəmdə bir çox şəxslər düşünürdü ki, Almaniya valyuta ilə bağlı qərarlarla digər ölkələri özündən asılı hala salmağı hədəfləyir.

Birləşmiş Krallıq valyuta ittifaqının yaradılması fikri ilə daha əvvəldən razı deyildi. İngiltərənin idxalatın böyük bir hissəsinin Birlik xaricindən etməsi, sahib olduğu kiçik kənd təsərrüfatı sektoru, həmçinin Avropa Birliyi büdcəsinə verdiyi töhfə və büdcədən qeyri-bərabər istifadə edilməsi kimi məsələlər İngiltərənin birliyə ehtiyacının olması ilə bağlı sualları artırırdı (Didem, 2016: s.79). M.Teççerə görə isə Avropa Birliyi ümumi iqtisadi qazanc naminə bir araya gələn ölkələrin toplumudur və Fransız-Alman yaxınlığı Krallığın bu birlikdə daha da effektiv yararlanmasına mane olmamalıdır (Dinan, 2008: s.230). “Dəmir Leydi” yürütdüyü siyasi kursla Krallığın öz mövqeyində qərarlı olduğunu simvolizə etdirirdi. 1980-ci ildə o, Dublindəki Avropa Şurasının iclasında birliyin büccəsinə Krallıq tərəfindən ödənilən vəsaitin azaldılmasını tələb etmişdir. 1984-cü ildə Teççerin istədiyi məbləğ 1.25 mlrd olsada, birlik tərəfindən 1.1 mlrd endirim təklif edilmişdir. Brüssel zirvəsində Teççerin tələbi yerinə yetirilmişdir. Ödənilən hər 1.5 funt sterlinqə görə 1.0 funt sterlinq geri ödəniş əldə etmiş oldu (Fontainebleau Report, 1984: s.1). Mütəxəssislərə görə “Dəmir Leydi” ölkənin daxilindəki problemlərdən diqqəti yayındırmağa çalışırdı. Bir sözlə Birliyi, Krallıqda olan bir sıra problemlərin səbəbi kimi nümayiş etdirirdi. İkinci hakimiyyəti dövründə M.Teççerin Avropa ilə münasibətlərdə yumşalmaya getdiyi görünür. Lakin əvvəlki, siyasi kursundan kənarlaşmır. (Didem, 2016: s.82).

1990-cı ilin noyabr ayında Con Majorun baş nazirlik dövrü başlamış oldu. C.Major M.Teççerə nisbətən Avropa Birliyi ilə olan münasibətlərdə önəm verir və daha yumşaq yanaşma sərgiləyirdi. Birliklə münasibətlərdə kənar bir ölkə olmaq əvəzinə, birliyin bütünləşməsinə dəstəkləyən siyasət yürüdü (Stuart B., 2005: s.247).

Lakin bəzi məsələlərdə Krallığın “ənənəvi” davranışını sərgiləyirdi. Maastrixt razılaşmasında iqtisadi və valyuta ittifaqına Krallığın qatılmaması və digər razılaşmalarda fayda ilə ayrılma cəhdlərində buna misal ola bilər. Bu dövrdə (1990-1997) biz avroskeptizmin əsas qaynağını məhz iqtisadi siyasətdə görmüş oluruq.

1997-ci ildə Tony Blair baş nazir seçilməsi (1997-2007) ilə Krallığın Avropada bütünləşmə prosesində hansı yerdə olacağı məsələsi əsas müzakirə mövzusu olmuş. Krallığın sosial siyasətində bir sıra dəyişikliklər edildi. Avropa Birliyi ilə münasibətlərə gəldikdə İqtisadi və Valyuta İttifaqı məsələsi yenə də eyni vəziyyətdə

qalmışdır. Lakin T.Blair dönəmində Maliyyə Naziri olmuş Qordon Braun Krallığın avroya keçməsi üçün müəyyən kriteriyalar irəli sürməsi qeyd edilməlidir. Kriteriyaları ümumiləşdirsək, investisiya, işsizlik və maliyyə bazarlarında tutarlı təsiri olduğu halda avro qəbul ediləcəkdir. Bu kriteriyalara nəzər salsaq aydın olur ki, şərtləri qoymaqda məqsəd avronu qəbul etməməkdir. Avroya keçid Avropanın bütünləşməsi yolunda atılan mühüm addımlardan biri olmalı idi. Əgər Krallıq avroya keçməsə, bu halda birliyin bütünləşməsi prosesində necə və hansı səviyyədə iştirak edəcək? Həmçinin birlikdə əsas söz sahibi olmağı necə bacaracaq?

Blair dönəmi əsas etibarlı ilə Avropa İttifaqı ilə münasibətlərdə yumşalmaya gedilməsi ilə xarakterizə edilə bilər. Xüsusilə Amsterdam və Nitsa razılaşmalarının imzalanması qeyd edilməlidir. Krallıq bu dövərdə Avropa ölkəsi olduğunu sanki sübut etməyə çalışırdı. Addımların əsas səbəbi, birliyin liderliyini əldə etmək idi. Bir sıra mənbələrdə qeyd edilir ki, Lissabon razılaşmasının referenduma gedilmədən qəbul edilməsi üçün T.Blair müəyyən addımlar atırdı (Marshall, 2013: s.25).

Onun uğurlarına gəldikdə bu dövərdə avroskeptizmin azalması, Avropa ilə münasibətlərdə əldə edilmiş razılaşmalar qeyd edilməlidir. Lakin avronun qəbul edilməməsi onun Avropa ittifaqındakı liderlik istəklərinə əsaslı təsir etdi.

Qordon Braun 2007-ci ildə baş nazir seçildi (2007-2010). Q.Barun T.Blair-dən fərqli xarici siyasət yürütmüşdür. T.Blairin dönəmində ABŞ prezidenti C.Buşla münasibətlər İraq və Əfqanıstana hərbi müdaxilələrdə Krallığın ən çox hərbi qüvvə ilə iştirak edən Avropa ölkəsi olmaqla daha da yaxınlaşmışdır. O, müdaxilələri bir səhv olaraq qəbul edirdi və öz hakimiyyəti dövründə bu cür səhvləri təkrar etməyəcəyini bəyan edirdi. Onun hakimiyyət dönəmi Avropa Birliyi ilə xüsusilə xarici siyasətdə yaxınlaşma ilə xarakterizə edilə bilər. Q.Barun daha qlobal bir yanaşma sərgiləyirdi. O, danışıqlar prosesində daha çox öz fikirlərini müdafiə edir, bu işə lideri olduğu İşçi Partiyasının yanaşmasından daha çox Mühafizəkarların, M.Teççerin yanaşmasına yaxın idi. (O'Donnell C.M., 2007: s.254).

Q.Barun Avropa İttifaqını qapalı və proteksionist birlik kimi dəyərləndirir və onun qlobal və yeniliklərə açıq bir birlik şəkilində yenidən formalaşdırılmasını dəstəkləyirdi (O'Donnell C.M., 2007: s.253). Braun dönəminin xarici işlər naziri Devid

Miliband öz çıxışında qeyd etmişdi ki, Avropa İttifaqı dünya üzərində super güc olmaq cəhdlərindən imtina etməli və diqqətini terrozim, iqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi kimi daha qlobal məsələlərə yönəltməlidir (Miliband, 2008).

Devid Kameron (2010-2016) Q.Braunu 2010-cu ildə əvəz etdi. D.Kameron Avropa parlamentində daha əvvəlki illərdə etdiyi çıxışında ittifaqın qlobal iqlim dəyişikliklərinə və yoxsulluq problemlərinə daha çox fikir verməli olduğunu qeyd etmişdir. Eyni zamanda avro zonada yaranan böhranlar və demokratiyada olan problemlərlə bağlı ittifaqın daxildən islahatlara getməli olduğunu bildirir.

Avropa İttifaqı ilə olan münasibətlərə gəldikdə, D.Kameronun fikirlərində M.Teççerin yanaşmasını hiss edə bilərik. D.Kameron Avropa İttifaqının iqtisadi, diplomatik, hərbi sahədə və sanksiya layihələrində yaxından əməkdaşlıq etmişdir. Lakin avronu qəbul etməməsi, ABŞ-la olan yaxın münasibətlər, maliyyə sahəsində Avropa İttifaqından fərqli siyasət yürütməsi bütünləşmənin məhdudlaşdırması kimi qeyd edilməlidir (politikaakademisi.org/2013/12/16/david-cameronin-tehlikeli-oyunu/, 2013).

2015-ci ilin may ayında D.Kameron Mühafizəkar partiyanın seçkiləri qazanacağı halda Avropa İttifaqına üzvlük məsələsini 2017-ci ilin oktyabr ayında referenduma çıxaracağını bəyan etdi. İttifaqdan ayrılmaq üçün mexanizm hələ Lissabon razılaşması ilə müəyyən edilmişdi və 50-ci maddə ilə tənzimlənir ki, onu daha çox “Artıql 50 (Article 50)” adı ilə məşhurdur.

Krallıql daxilində iqtisadi geriləmə, daxili siyasətdə mövcud vəziyyət, İttifaqda Almanıyanın artan rolu fonunda Birləşmiş Krallıqlın liderlik mövqeyini ələ keçirməsinin mümkünsüzlüyü, İttifaql və Krallıqlın daxili və bəzi hallarda xarici siyasətdə fərqli mövqe sərgiləmələri, maliyyə və valyuta sistemlərində olan fərqlər, Krallıql daxilində Avropa İttifaqına qarşı yaradılmış partiyaların (Breksit partiyası, Mütəqillik partiyası və çox saylı sosialist, demokrat və liberal partiyalar) nüfuzunun artması D. Kameronu istəməsə belə avroskeptik kimi davranmaqla vadar edirdi. O, hər çıxışında qalib gələcəkləri halda ittifaqdan ayrılmaqla bağlı məlumatlar verməklə avroskeptiklərin səsini qazanmaqla çalışır, iqtisadi uğursuzluqları Avropa İttifaqının üzərinə atmaqla uğursuzluqları özündən kənarlaşdırırdı. Bunlardan əlavə “Ərəb Baharı”-nın ardından miqrantların Avropaya kütləvi şəkildə axınları

başlamışdı. Bu problemin həllini miqrantları ölkələr üzrə bölüşdürməkdə görürdülər. Bu hal millətçilər və ölkə vətəndaşları tərəfindən yaxşı qarşılanmır.

Eyni zamanda Yunanıstanda baş verən böhranın illərdir həllinin mümkünsüz olmasıda ittifaqa qarşı inamı azaldır və bu böhranın gələcəkdə ittifaqı əhatə edəcəyi ilə bağlı fikirlər dolaşırdı. İttifaqın bir çox ölkələrində də avroskeptizm bu yolla alovlanır (The Guardian, 2013), Bir qayda olaraq iqtisadi vəziyyətin çətinliyi ilə avroskeptizm düz mütənasib hala gəlirdi.

D.Kameronun Avropa İttifaqından bir sıra güzəştlər əldə etməyə çalışması cəhtini ehtimal edə bilərik. Həmçinin referendumun vaxtının seçkilərdən 2 il sonraya salmağa çalışmasıda bizə bu fikiri irəli sürməyə əsas verir. Bu yolla o əlavə vaxt qazana bilər ki, bu zaman ərzində o İttifaqdan yardımlar ala bilərdi və iqtisadiyyatda canlanmaya səbəb olmaqla öz nüfuzunu qaldırır, beləcə referendum baş tutacağı halda əhali ittifaqda qalmağa səs verədi. Ya da referendumu müxtəlif yollarla yubatmaqla növbəti seçkilərə qədər hakimiyyətdə qala bilərdi.

2015-ci ilin may ayında D.Kameron seçkilərdə qalib gəldi (BBC news, 2015). Və artıq referendum məsələsi Avropanın gündəmində idi. Avroskeptiklər referendumu səbirsizliklə gözləyirdilər. Lakin referendum tarixi daha tez baş tutmuş oldu. Belə ki, 2016-cı ilin 23 iyununda Krallıq əhalisi tarixi bir qərar verməli idilər. D.Kameron bu tarixi bəyan edərkən nitqində bu referendumu “önümüzdəki ən böyük qərarlardan biri” olaraq xarakterizə etmişdi. Referendum tarixinin açıqlanması Avropa İttifaqı ilə Brüsseldəki iki günlük gərgin zirvə görüşündən sonra verilmişdir. Krallıq İttifaqda qalacağı halda bir sıra sahələrdə dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdu. Məsələn, miqrantlara görə ödənişlər, Britaniyanın maliyyə sistemin təhlükəsizliyi, bəzi qaydaların bloklanması və s. D.Kameron ittifaqda qalmağın tərəfdarı olduğunu açıqlamış oldu. Bəzi partiyalar baş nazirin tərəfində olduqlarını açıqladılar. Bura Mühafizəkarlar, İşçi partiyası və digərləri daxildir. Lakin Mühafizəkarların bəzi nümayəndələri avroskeptik yanaşma sərgiləyirdilər. Bu partiyanın nümayəndəsi olan London meri Boris Conson avroskeptik olaraq tanınırdı, lakin referendumla bağlı mövqeyini bir qədər gec bəyan etmiş oldu. T.Mey isə açıqlamasında İttifaqın mükəmməl olmadığını lakin, təhlükəsizlik, terrorizmlə

mübarizədə, ticarət və dünya bazarlarına çıxış baxımdan orda qalmaqda maraqlı olduğunu bəyan etdi (BBC news, 2016). Brüsseldəki zirvə görüşünün (fevral 2016-cı il) ardından referendumun elan edilməsi bizi bir qədər düşünməyə vadar edir. Bu görüşdən əvvəl Devid Kameron ittifaqdan müəyyən islahatlar tələb edirdi (www.britannica.com/biography/David-Cameron, 2020):

1. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı tənzimləmə mexanizmlərini azaltmaqla rəqabət səviyyəsinin artırılması;
2. Britaniya üzrə miqrantlar üçün vergi və kredit güzəştlərini azaltmaq, ümumilikdə Avropa İttifaqına miqrant axını üzrə limit təyin etmək;
3. Milli qanunverici orqanların təsir imkanlarının artırılması və Britaniyanın “daha da yaxın ittifaq” tədbirlərdən azad edilməsi;
4. Valyuta İttifaqına qoşulmayan üzv ölkələr üçün qorunma tədbirlərinin yaradılması.

D. Kameronun demək olar ki, bütün tələbləri təmin edilmiş oldu. D. Kameron Londona qayıtdıqdan sonra bəyan etdiki, Britaniyanın Avropa İttifaqında qalmasını dəstəkləyəcəkdir. Görünür ki, o qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmuşdur. Və məhz bu səbədən referendumun tarixini gələn ilə saxlamayaraq daha tez 2016-cı ilin 23 iyununa təyin etmişdir. Breksit (Brexit) ingilis dilində Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxışı ifadəsinin qısaldılmış versiyasıdır.

2016-cı ilin iyun ayının 23-də Brexit referendumu keçirildi. Bu referendumun nəticəsi olaraq səs vermə hüququ olan vətəndaşların 51.9% ittifaqı tərk etməyə, 48.1% isə əleyhinə səs verdi. Brexit tərəfdarları 17 410 742 səs toplamış, əleyhdarları isə 16 141 241 səs ilə məğlub olmuşdurlar (BBC news, 2016). Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş David Kameron cavablar açıqlandıqdan sonra istefa verdiyini açıqladı (The Guardian, 2016).

13 iyul 2016-cı ildə isə Tereza Mey baş nazir postuna təyin edildi. Onun baş nazir olduqdan sonra ən mühüm açıqlaması 11 oktyabr tarixində Mühafizəkarlar Partiyasının yığıncağında “Artıqlıq 50”-ni 2017-ci ilin mart ayının sonuna kimi irəli sürəcəyini bəyan etməsi oldu. Ümumilikdə T.Meyin baş nazir postunda olduğu müddətdə Breksit prosesi ilə bağlı atdığı addımları nəticəsiz saymaq olar. Buna

səbəb isə onun prosesi uzatması və ya təkliflərinin parlament tərəfindən bəyənilməməsi göstərilə bilər. Həmçinin, onun siyasi rəqiblərində bu işə mane olmağa çalışırdılar. Xüsusilə bu işdə Boris Consonun fəallığı seçilirdi. Bu dövəndə bir sıra anlayışlar ictimayət arasında geniş yayıldı: “Soft Brexit” – Yumşaq Brexit; “Hard Brexit” – Sərt Brexit (vahid bazar və gömrük ittifaqı tərk edilir, lakin azad ticarət zonasında qalır); “No-deal Brexit” – Razılaşma olmadan Brexit (Ayrılma haqqında razılaşma olmadan (“Withdrawal agreement” olmadan)); “İreland border” – İrlandiyanın Birləşmiş Krallıq ilə sərhəd məsələsi;

“No-deal Brexit” və “Hard Brexit”, İrlandiya ilə sərhəd məsələsi kimi Breksitin sərt formaları təsirləri məhz T.Meyin dövəmində daha da məşurlaşdı. Bu anlayışlar Britaniya iqtisadiyyatında qeyri-müəyyənliklərə səbəb olmaqla bərabər, Breksit məsləsinin uzanmasında əhalini bezdirmək həddinə gətirib çıxardı. Bütün bunlar T.Meyin siyasi nüfuzuna zərbə idi. 2017-ci ilin 19 iyun tarixində Breksit razılaşmasının Birləşmiş Krallıq və Avropa İttifaqı arasında ilk raundu başladı.

Hökumətdən bir sıra şəxslərdə 2018-ci ildə dövlət katibi Devid Devis və Boris Conson xarici işlər naziri vəzifəsindən istefa vermiş oldu (The Guardian, 2018).

T.Meyin təklif etdiyi “Ağ vərəq” adlanan sazişi Avropa İttifaqı rədd etdi. Daha sonra Breksit razılaşması açıqlandı (Withdrawal Agreement) və razılaşma Avropa İttifaqı tərəfindən təsdiqləndi. Dominik Raab istefa vermiş oldu. B. Conson Breksit ilə bağlı qərarların “çox köhnə” olduğunu açıqladı (The Guardian, 2018).

15 yanvar 2019-cu il tarixində Krallıq parlamentində ilk dəfə Breksitlə bağlı razılaşma səsə qoyuldu. Hökumət məğlub oldu. 12 mart tarixində ikinci səs vermə reallaşdı və nəticə eyni oldu. 14 mart tarixində Breksitin tarixinin uzadılması ilə bağlı səs vermə keçirildi və bu dəfə T.Mey qalib gəldi. “Artıkl 50”-nin müddətinin 30 iyun 2019-cu ilə qədər uzadılması üçün T.Mey Avropa İttifaqına müraciət etdi. İttifaq Breksit gününü 31 oktyabr 2019-cu ilə təyin etdi. Bundan əlavə Krallıq parlament seçkilərində iştirak etməzsə bu tarix 1 iyun 2019-cu ilə təyin ediləcək. Birləşmiş Krallıq Avropa parlamentinə seçkilərdə iştirak etdi (coventry.gov.uk, 2019).

29 mart 2019-cu ildə orjinal “Artıkl 50”-nin müddəti başa çatmış oldu. Bu tarix bütün prosesin qaydasında gedəcəyi halda Breksitin baş verməli olduğu gün idi.

Breksit anlaşması səs qoyuldu və hökumət, üçüncü dəfə məğlub oldu (BBC news, 2017). Tereza Mey sonuncu səs vermədən sonra istefa verəcəyini bəyan etdi.

Boris Conson hakimiyyətə gəldikdən sonra yeni Breksit anlaşmasını Avropa İttifaqı və İrlandiyalı həmkarı ilə sərhəd məsələsini müzakirə etdi. B.Conson 17 oktyabr 2019-cu il tarixində İttifaq ilə yeni Breksit anlaşmasını müzakirə etdi və tərəflər razılığa gəldilər. 2019-cu ilin 31 oktyabrda Breksitin baş verəcəyi ikinci gün kimi tarixdə qaldı. Avropa İttifaqı hələ 28 oktyabrda Breksit gününü 31 yanvar 2020-ci ilə keçirdiyini bildirmişdi. 12 dekabr 2019-cu ildə Krallıqda növbədənənar parlament seçkiləri keçirildi və Mühafizəkarlar yenə qalib gəldilər. Boris Conson yenidən baş nazir seçildi. O, Breksit razılaşmasında müəyyən dəyişikliklər edəcəyinin anonsunu verdi. Məqsəd isə 2019-cu ilin sonlarını Breksitin keçid dövrü olaraq qanuniləşdirmək idi. Maliyyə naziri Sajid Cavid Krallığın xüsusilə sənaye ilə bağlı qaydalarda uyğunlaşmada problemlər olacağını bildirdi və istefa vermiş oldu.

31 yanvar 2020-ci ildə Avropa İttifaqı tarixi ərzində ən önəmli hadisələrdən biri baş tutdu. Birlikdə olduğu müddətdə daim özünü ondan kənar sayan Birləşmiş Krallıq ittifaqdan ayrıldı. 2021-ci ilə qədər Aİ ilə Birləşmiş Krallıq arasında ticarət danışıqları həyata keçiriləcəkdir və bu danışıqlar nəticəsiz qalarsa bu halda Dünya Ticarət Təşkilatının qaydaları əsasında ticarət əlaqələri təşkil ediləcəkdir. Bu danışıqlara Covid-19 bir qədər mane olmuş olacaqdır. (www.theguardian.com/politics/2020/jan/31/brexit-day-events-what-is-happening-in-the-uk-on-31-january, 2020)

Breksit əslində siyasi bir addım olaraq görünsədə onun arxasında qloballaşan dünyada ən önəmli nəaliyyətlərdən biri olan Aİ parçalanma, dünya iqtisadiyyatının əsas güc mərkəzlərindən birində qeyri-müəyyənlik vəziyyəti yaratmış oldu. Bu hal avroskeptiklərin 1950-ci illərdən bəri qazanmış olduqları “ən mühüm nailiyyət” kimi tərənnüm edilə bilər.

1.3. Digər integrasiya proseslərinin inkişafı

Dünya iqtisadiyyatında yer alan digər integrasiya bloklarını təhlil etmək üçün onları xarakterindən asılı olaraq qruplaşdırıb təhlil edək:

Valyuta İttifaqları

İsveçrə frankı 2008-ci il global maliyyə böhranı zamanı iqtisadiyyatı və valyutası ilə stabilliyini sübut etmiş və 7-ci ən çox ticarət edilən pul vahididir (BIS, 2019). İtaliyan eksklavı Campinione de İtaliyada rəsmi (www.euronews.com/2020/01/03/tiny-italian-enclave, 2020), Büzingen adlanan Almaniyaya aid ərazi vahidində qeyri-rəsmi istifadə edilir. Lakin biz İsveçrə frankına valyuta ittifaqı və ya ümumi valyuta olaraq yanaşdıqda yalnız iki dövləti qeyd edirik: İsveçrə və Lixtenşteyn. Bir sıra ədəbiyyatlarda İsveçrə frankı ümumi valyuta olaraq götürülür (Bajon, 2018: s.3). 1924-cü ildə Lixtenşteyn İsveçrə ümumi iqtisadi və valyuta zonasına daxil oldu. Həmçinin İsveçrə ilə Lixtenşteyn arasında gömrük ittifaqı mövcuddur (Stringer, 2013: s.13).

Mərkəzi Afrika ölkələrinin İqtisadi və Valyuta Cəmiyyəti: Kamerun, Mərkəzi Afrika Respublikası, Çad, Konqo Respublikası, Ekvatorial Qvineya və Qabon tərəfindən əsası qoyulmuşdur. Mərkəzi Afrika frankı adlı ümumi valyutadan istifadə edilir (www.worldtradelaw.net, 2020). Üzv altı dövlətin ümumi ÜDM-i 90.8 mlrd. ABŞ dolları həcmində (World Bank, 2019). Frank avro ilə sabitlənmiş məzənnəyə sahibdir.

Qərbi Afrika ölkələrinin İqtisadi Cəmiyyətinin üzvləri: Benin, Burkina Faso, Qvineya Bissau, Fil Dişi Sahili, Mali, Niger, Seneqal, Toqo, bir vaxtlar Fransa müstəmləkəsi olmuşlar. Üzv ölkələr vahid xarici tariflərlə geniş regional integrasiya yolunda çalışırlar (IMF, 2018) və gömrük ittifaqına sahibdirlər (Hallet M., 2008: s.13). Onlar ümumi valyutaya sahibdirlər və bu valyuta avroya sabitlənmiş məzənnəyə sahibdir. Cəmi ÜDM-i 149.7 mlrd. ABŞ dolları həcmindədir (World Bank, 2019).

İqtisadi Birliklər

Avrasiya İqtisadi Birliyinə Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Rusiya daxildir. 2000-ci ildə Avrasiya İqtisadi Qrupu, Avrasiya Gömrük İttifaqı

2010-cu ildə, 2012-ci ildə Avrasiya İqtisadi Məkanı və nəhayət 2015-ci ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi təsis edilmiş oldu. İqtisadi Birliy özündən əvvəlki 3 birliyi– Avrasiya İqtisadi Məkanı, Avrasiya Gömrük İttifaqı və Avrasiya İqtisadi Qrupu.

Birliyin üzvlərinin siyahısına nəzər saldıqda orda keçmiş SSRİ ölkələrinin bir hissəsini aralarındakı konfliktlərə görə integrasiya blokunda yer almayıb. Ukrayna, Gürcüstan, Moldova və Baltikyanı dövlətlər təşkilata tam əks, Azərbaycan iki təşkilat arasında balanslaşdırılmış, Türkmənistan neytral mövqe sərgiləyir. Özbəkistanın birliyə qoşulma planları var (www.rferl.org, 2020). Tacikistan isə Qırğızıstanla olan sərhəd mübahisəsi səbəbi ilə ləngiyir (www.inform.kz, 2014).

Birliyin vahid valyuta ideyası ilk dəfə Qazaxıstanın keçmiş prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən 2009-cu ildə 2012-ci ildə isə Vladimir Putin və Dmitri Medvedev, daha sonra Belorusiya prezidenti A.Lukaşenko tərəfindən dəstəkləndi..

Üzv dövlətlərin alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə cəmi ÜDM-i 5.1 trln. ABŞ dolları həcmində (World Bank, 2019). Neft hasilatının 14.7%-i, qaz hasilatının 19.5%-i, enerji istehsalının 4.8%-i, qlobal ÜDM-in 3.2%-i, sənaye məhsulu istehsalının 2.2%-i, kənd təsərrüfatının 5.5%-i, süd məhsulları istehsalının 7.1%-i ilə dünyada 3-cü, mineral gübrə istehsalında 52.3%-lə paya sahibdir (www.eaeunion.org, 2020).

Avrasiya İqtisadi Birliyinin əsas problemlərindən biri əlbəttəki, üzv ölkələr arasında olan sosial və iqtisadi fərqlərdir. Birlikdə faktiki olaraq Rusiyanın hegemonluğu hiss olunur. MDB ölkələrində tez-tez baş verən məxməri inqilabların təsiri ilə hakimiyyətə gələn qüvvələr anti-Rusiya siyasətləri ilə seçilir.

Cənub Yarımkürəsi Ölkələrinin Ümumi Bazarı regional integrasiya bloku olub əsası Argentina, Braziliya, Paraqvay və Uruqvay tərəfindən 1991-ci ildə əsası qoyulub. Daha sonra Venesuela qatılmışdır. Lakin integrasiya blokunun tələblərini tam yetirməsi ilə bağlı şübhələr mövcuddur (www.mercosur.int/en/about-mercursosur/mercursosur-in-brief/, 2020). Razılaşma ilə ümumi bazarının əsası qoyulmuş, regional iqtisadi inkişaf, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti, gömrük yığımlarının azaldılması və ya tamamilə ləğv edilməsi məqsədləri qarşıya qoyulmuşdur (www.mercosur.int, 2020).

Təşkilat ölçüsü və iqtisadi potensialına görə Avropa İttifaqından sonra ikinci gömrük ittifaqı, azad ticarət zonası olaraq yanaşdıqda isə Avropa İttifaqı və NAFTA-dan sonra üçüncü yerdədir (Ələkbərov Ə.H., 2010: s.161). Dünyada 5-ci iqtisadiyyata sahibdir, 50 beynəlxalq əməkdaşlıq layihəsi həyata keçirmişdir, regional infrastruktur layihələrinə 824 mln. ABŞ dollarlıq maliyyələşmə həyata keçirmişdir (www.mercosur.int, 2020). Üzv və üzv kimi hesab edə biləcəyimiz ölkələrin ümumi ÜDM-i 2906.9 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir (World Bank, 2019).

1995-ci ildən etibarən həmdə gömrük ittifaqı kimi fəaliyyət göstərir. Vahid gömrük kodeksi haqda aktlar qəbul edilmişdir (mercosur.int, 2020). Vahid valyuta siyasətinin həmçinin integrasiyanın dərinləşməsi, daha mükəmməl ümumi bazarın formalaşması, Amerika Dövlətlərarası Azad Ticarət Zonasının yaradılması məsələsində vahid mövqe sərgiləmişdir (Ələkbərov Ə.H., 2010: s.162-163).

Körfəz Əməkdaşlıq Şurası 1981-ci ildə əsası qoyulub, Bəhreyn, Küveyt, Oman, Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı və BƏƏ daxildir. Təşkilatın məqsədi iqtisadi, təhlükəsizlik və sosial sahələrdə əməkdaşlıq, münasibətlərin inkişaf etdirilməsidir. Üstünlüyü ölkələr arasında mənəvi yaxınlıqdır.

BVF 2018-ci il hesabatında bu ölkələrin ÜDM artımında yavaşımını qeyd etmişdir. Buna səbəb kimi isə azalan neft qiymətləri göstərilir (www.gulfnews.com, 2018). Ən çox əziyyət çəkən ölkənin Bəhreyn olacaqdır (www.worldbank.org, 2017).

Vahid valyutanın tədavi ilə buraxılması üçün 2009-cu ildə müəyyən addımlar atıldı. Lakin BƏƏ və Omanın bu prosesdə iştirakdan imtina etməsi ilə bu baş tutmadı. 2014-cü ildə Bəhreyn, Küveyt, Qatar və Səudiyyə Ərəbistanı vahid valyutanın yaradılmasında maraqlıdılar. Küveytin maliyyə naziri çıxışında müəyyən texniki məsələlərin həll edilməsinin lazım olduğunu bildirdi (Arab News, 2014).

Mərkəzi Amerika İntegrasiya Sistemi: Təşkilata Kosta Rika, El Salvador, Qvatemala, Honduras, Nikaraqua, Panama, Beliz və Dominikan Respublikası üzvdür. 1951-ci ildə Mərkəzi Amerika Dövlətlərinin Təşkilatı adı altında qurulmuşdur və 1991-ci ildə Tequciqalpa protokulu ilə yenidən təşəkkül tapmışdır. Təşkilatın fəaliyyətinin sütunları: demokratiyanın qorunması, iqlim dəyişikliyi və

hərtərəfli risklərin idarə edilməsi, sosial və iqtisadi integrasiya, regional qurumların gücləndirilməsi (www.sica.int/estadosmiembros, 2020).

Təşkilatda rəsmi olaraq hər hansı bir vahid valyuta təqdim edilməmişdir. Bir sıra ədəbiyyatlardan görünür ki, ABŞ dolları rəsmi məqsədlər üçün 1:1 nisbətində Mərkəzi Amerika Pesosu olaraq istifadə edilir. Bu yolla integrasiya prosesində iştirak edən dövlətlərin maliyyə dayanıqlığında gücləndirə və regionda dollarlaşma prosesinin qarşısını ala bilər. Vahid valyutaya ehtiyacı keçmiş baş katibi Dr. O.A.Santamariya 2002-ci ildə bildirmişdir (Santamaria, 2002: s.1).

Ümumi Bazarlar

İsveçrə və Avropa İqtisadi Zonası arasında bağlanmış saziş: İsveçrə Avropa Azad Ticarət Zonasının üzvü olmağına baxmayaraq Avropa İqtisadi Zonası haqqında olan sazişə qoşulmamışdır. 1992-ci il 2 may tarixində İsveçrə bu sazişə qoşulmaq və üzvlük üçün danışıqlar aparmışdı. Hətta sazişi imzalmışdı. Lakin İsveçrə Federal Şurası keçirilmiş referendum sonrası bu anlaşmanları ləğv etdi. Həmin tarixdən indiyə qədər İsveçrə və Avropa İttifaqı arasında münasibətlər iki tərəfli razılaşmalar yolu ilə tənzimlənir (Álvarez M.L., 2020: s.2).

İkili münasibətlər 2014-cü il fevral ayında gərginləşdi. Səbəb immiqrasiya əleyhinə qanun təşəbbüsü və referendum oldu. Referendum nəticəsində İsveçrə Xalq Partiyasının irəli sürdüyü “Kütləvi İmmiqrasiyanı Durdur” kompaniyası seçicilərin 50.3% səsini qazandı (Hanspeter W., 2014: s.2). Bunun nəticəsində sərbəst hərəkət prinsipləri və vahid bazarı dəstəkləyən bir sıra tədbirlər şübhə altına düşürdü. 2016-cı ilin 16 dekabrında İsveçrə parlamenti “Xaricilər haqqında qanun” layihəsini qəbul etdi. Qanun ilə daha əvvəl qəbul edilmiş qərarlar məhdudlaşdırırdı və ittifaq və İsveçrə arasında münasibətlər normallaşmışdı. Qanun ilə İsveçrə vətəndaşları işə qəbulda ortalma işsizlik göstəricisinin üzərində işsizlik göstəricisinə sahib sektorlarda üstünlük əldə etdilər. İttifaqının fikrincə qanun işçi qüvvəsinin azad hərəkət prinsipinə mane olmurdu (Álvarez M.L., 2020).

Avropa İttifaqı ilə İsveçrə arasında bu günə qədər 120 razılaşma imzalanıb. Bura 1972-ci il azad ticarət haqqında razılaşma və iki əsas iki tərəfli sazişdə (sektorial anlaşma) daxildir. Bu ikitərəfli razılaşmalardan birincisi 1999-cu ilə

imzalanıb və 2002-ci ildə qüvvəyə minib. Bu razılaşma yeddi ədəd sənəddən ibarətdir: insanların sərbəst hərəkəti, hava və quru nəqliyyatı, kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti, ticarətə mane olan texniki maneələr, ictimai satınalma və tədqiqat məsələlərində əməkdaşlığı əhatə edirdi (www.ec.europa.eu, 2020).

İkinci anlaşma isə 2004-cü ildə imzalandı və mərhələli şəkildə 2005-2009-cu illərdə qüvvəyə mindi. Bu anlaşma ilə iqtisadi əməkdaşlıq gücləndirilməli, Şengen sərhədləri daxilində azad hərəkət təmin edilməli idi. İki tərəfli razılaşmaların tutarlı olması üçün gərək onlar daim yenilənmiş olsun. Avropa İqtisadi Zonası haqqında anlaşma isə bu cür dinamik xarakterə sahib deyildi. Məsələn, bu anlaşmalar nəzarət və ya mübahisələrin həlli ilə bağlı hər hansı mexanizmə sahib deyildi. Bu problemləri həll etmək üçün İsveçrə və Avropa İttifaqı 2014-cü ilin 22 may tarixində “İnstitusional Çərçivə Sazişi” adlanan saziş ətrafında danışıqlara başlamış oldular. (www.europarl.europa.eu, 2019).

1967-ci ildə Bankonq deklarasiyası ilə əsası qoyulan **Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyasının (ASEAN)** üzvləri siyahısına İndoneziya, Malaziya, Sinqapur, Tailand, Filippin, Vyetnam, Bruney, Myanmar, Kambocia və Laos daxildir. Onların arasında yüksək inkişaf göstəriciləri əldə etmiş Sinqapur, “Asiya pələngləri” və ləng inkişaf etməkdə olan dövlətlər mövcuddur.

1976-cı ildə ASEAN-a üzv dövlətlər ASEAN sazişi olaraq da tanınan “Cənub-Şərqi Asiyada Dostluq və Əməkdaşlıq Müqaviləsi” adlı saziş imzaladılar. Əsas prinsiplər dövlətlərin müstəqilliyi və suverenliyi; daxili işlərə qarışmamaq; mübahisələrin sülh yolu ilə həlli; güc tətbiqindən imtina; səmərəli əməkdaşlıq.

ASEAN çərçivəsində 2015-ci ildə ümumi bazar, 1992-ci ildən etibarən ASEAN Azad Ticarət Zonası fəaliyyət göstərir. Bu zona daxilində ümumi effektiv güzəştli tarif dərəcəsi fəaliyyət göstərir. Növbəti mərhələdə vahid istehsal bazası, qlobal iqtisadiyyata və region daxilində tam integrasiya olunmuş bir təşkilatın yaradılması məqsədi qoyulmuşdur. Üzv ölkələrdən 8-i hazırda dünyada uzunmüddətli müsbət perspektivə sahib dövlətlərdir (www.channelnewsasia.com, 2018). ASEAN-nın 2030-cu ildə dünyanın 4-cü iqtisadiyyatı olmaq planları mövcuddur.

2020-ci ildə global ÜDM-in 30%-ni özündə birləşdirən (26.2 trln dollar) (World Bank, 2019) dünyanın ən böyük azad ticarət sövdələşməsi “**Regional Hərtərəfli İqtisadi Tərəfdaşlıq**” razılaşması Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya, Avstraliya və Yeni Zelandiya tərəfindən imzalandı (RCEP Agreement, 2020: s.1).

1990-cı illərdə ASEAN dövlətləri çərçivəsində valyuta birliyi anlayışı yayılmağa başladı. Bu proses mahiyyət etibarını ilə 1997-ci il Asiya maliyyə böhranından əvvəl meydana gəlmişdi. Avropa Valyuta Birliyinə bənzər Asiya valyuta səbətinin yaradılması təklifi irəli sürülürdü. Lakin ASEAN dövlətlərinin xarici ticarətində üzv dövlətlərin payı təqribən 20% həcmində olduğundan onların iqtisadiyyatı daha çox beynəlxalq ticarət münasibətlərdə istifadə etdikləri valyutalardan asılıdır və inkişaf və makroiqtisadi siyasətləri çoxda uzlaşmır.

Gömrük İttifaqları

And İcması və ya **And Qrupu** 1976-cı il Kartaxena sazişi ilə əsası qoyulmuş, Boliviya, Kolumbiya, Ekvador, Perunun üzv olduğu iqtisadi təşkilatdır. Mahiyyət etibarını ilə hazırda azad ticarət zonası olaraq fəaliyyət göstərir, lakin blokun əsas məqsədi əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən gömrük ittifaqı yaratmaqdır. Bu məqsədlə hüquqi alətlər hazırlanıb qəbul edilsədə hələki, üzv dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməmişdir (www.europarl.europa.eu, 2014). Razılaşma: ümumi bazarın təşkil edilməsi, xarici kapitalın cəlbə, regional infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, nisbətən zəif inkişaf etmiş Ekvador və Boliviyanın iqtisadi inkişafı üçün tədbirlərin (məs., ticarət güzəştlərinin edilməsi) görülməsi, integrasiya prosesi ilə iqtisadi artıma nail olmaq, işsizlik göstəricisinin optimallaşdırılması. 1978-ci ildə tədiyyə balansını dəstəkləmək üçün And Ehtiyat Fondunu təsis etmiş, pasport və vizasız gediş gəlişi təmin etmək üçün 2001-ci ildə And pasportu yaradılmışdır (www.comunidadandina.org, 2020).

Təşkilatın trans milli şirkətləri cəlb edilməsi və nəzarət mexanizmidə mövcuddur. 1974-cü ildə qəbul edilmiş “Xarici sərmayeyə, ticarət markasına, patent və lisenziya münasibətdə tətbiq edilən ümumi rejim” adlı sənədlə xarici müəssisələrin milli və qarışıq kapitallı müəssisələrə çevrilməsi prosesi rahatlaşmış və stimullaşdırılmış oldu (Ələkbərov Ə.H., 2010: s.171).

Şərqi Afrika İcması 1967-ci ildə əsası qoyulsada, 1977-ci ildə dağılmışdır. 1999-cu il 30 noyabr tarixində Kenya, Tanzaniya və Uqanda tərəfindən yenidən təşkil edildi. Ruanda və Burundi 2007-ci il 18 iyun, Cənubi Sudan Respublikası təşkilata 2016-cı ildə qoşulmuş oldu. Təşkilat hazırda gömrük ittifaqı səviyyəsində inkişaf etdirilir, 2010-cu ildə ümumi bazar təşkil edilib və Şərqi Afrika Valyuta Birliyi Protokolu qəbul edilmişdir. Sonda Şərqi Afrika Federasiyasının təşkil edilməsi hədəflənib (The Economist, 2019).

2010-cu ildən bəri əmtəələrin, işçi qüvvəsinin, kapitalın azad hərəkətinin təmin edilməsi, bu yol ilə ümumi valyutaya keçilməsi və federasiyaya nail olunması planlanırdı. 2013-cü ildə vahid valyutaya 10 il ərzində keçidlə bağlı sənəd imzalanıb. Monetar və fiskal siyasətin harmonizasiyası, ödəniş və hesablaşma sistemlərinin harmonizasiyası, Şərqi Afrika Mərkəzi Bankının əsasının qoyulması planlanır (www.eac.int, 2020). 2018-ci ildə isə regional konstitusiyanın hazırlanması prosesinə başlamaq üçün komitə qurulub (www.theeastafrican.co, 2018). Gömrük İttifaqının yaradılması Şərqi Afrika İcmasının qurulması haqda müqavilənin 75-ci maddəsində müəyyənləşdirilib (nd.edu, 1999). Maddəyə görə üzv dövlətlər sərbəst ticarət etməyə və xarici ticarətə ortaq tarif dərəcəsi tətbiq etməyi razılaşıdılar (www.eac.int, 2020).

Cənubi Afrika Gömrük İttifaqı Afrikanın cənubunda yerləşən Botsvana, Esvatini (keçmiş Svazilen), Lesoto, Namibiya və Cənubi Afrika Respublikasının daxil olduğu gömrük ittifaqıdır. Maraqlıdır ki, bu gömrük ittifaqı dünyada hazırda mövcud olan ən qədim gömrük ittifaqıdır. İttifaqın əsası 1910-cu ildə qoyulub. Bu ərazidə ilk gömrük ittifaqı 1889-cu ildə əsası qoyulmuş regionda gedən preseslər səbəbi ilə bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. 1910-cu ildə anlaşılmaya əsasən regionda ümumi tarif və sərbəst ticarət razılaşması imzalanmışdır. Bu müqavilə əsas etibarilə 1935-ci ilə qədər qüvvədə olmuşdur (Derek J.H., 1979: s.89).

Hazırda üzv dövlətlər xarici ticarət münasibətlərində vahid gömrük dərəcəsi tətbiq edirlər və öz aralarındakı gömrük rüsumu tətbiq etmirlər. Gömrük tarifindən əldə edilmiş gəlir Cənubi Afrika Milli Gəlir Fonduna toplanır. Bu fond vasitəsilə dövlətlər arasında xüsusi formul ilə rüblük paylanılır (World Bank, 2018, s.5).

Çoxtərəfli Azad Ticarət Zonaları

Mərkəzi Avropa Azad Ticarət razılaşmasının: əsası Polşa, Macarıstan və keçmiş Çexoslovakiya tərəfindən 1992-ci ildə qoyulmuşdur. 1996-cı ildə Sloveniya bu razılaşmaya qoşuldu. Bu dövlətlərin hər biri razılaşmanı 2004-cü ildə tərk etmiş oldular. 1997-ci ildə Rumıniya, 1999-da Bolqarıstan üzv olsada 2007-ci ildə bu iki dövlətdə razılaşmanı tərk etdi. Xorvatiya 2003-2013-cü illərdə üzv olmuşdur. Hazırda Şimali Makedoniya, Albaniya, Bosniya və Hersoqovina, Moldova, Monteneqro, Serbiya və Kosovo üzvdür. Dövlətlərin razılaşmadan çıxmasının əsas səbəbini dövlətlərin Avropa İttifaqına üzv olması ilə əsaslandırmaq olar (Kiprop, 2019). Xüsusilə bu təşkilatı vaxtı ilə yaradan ölkələrin hər biri hazırda Aİ-nin üzvdür. Avropa İttifaqına qoşulana qədər bu təşkilata üzv olmaq hazırlıq xarakteri daşıyır.

Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA) Təşkilata ABŞ, Kanada və Meksika daxildir. 1947-ci ildə “Ebbot Planı” bu təşkilatın yaradılması istiqamətində ilk addım olmuşdur. 1959-cu il “Birgə hərbi istehsal barədə saziş” imzalanmışdır. Təşkilatın yaradılması ilə bağlı saziş 1992-ci ildə imzalandı və parlamentlər tərəfindən 1994-cü ilin yanvar ayına qədər ratifikasiya edildi. Bir sıra sahələrdə tariflər 2008-ci ilin yanvarına qədər ləğv edilməsi qərara alındı. Avropa İttifaqında integrasiya prosesləri makro səviyyədən mikro səviyyəyə, Şimali Amerikada isə əksinə mikro səviyyədən makro səviyyə istiqamətində hərəkət etmişdir. Avropada daha çox dövlət üstü orqanların və qaydaların təşkilinə önəm verilsədə Şimali Amerikada bu məqsəd qarşıya qoyulmamışdır. (Ələkbərov Ə.H., 2010: s.151). Donald Tramp öz seçki kompaniyasında bir sıra razılaşmaların ABŞ-ın milli mənafeyinə uyğun olmadığını qeyd etdi və bu razılaşmaların siyahısına NAFTA-da daxil idi. 2018-ci il 30 sentyabr tarixində **ABŞ, Meksika və Kanada** arasında razılaşma imzalandı (**USMCA**). Bu razılaşma NAFTA-nı əvəz etdi. USMCA fermerlərə, müəssisələrə bölgələrdə daha sərbəst bazar, ədalətli ticarət və iqtisadi inkişafa şərait yaradacağı, Şimali Amerikada yaşayan təxminən yarım milyard insan üçün yaxşı iş yerlərinin təmin edəcək daha yaxşı ticarət müqaviləsi olacağı düşünülür. D.Tramp 2020-ci il 29 yanvar, Meksika 19 iyun 2019-ci il, Kanada 3 aprel 2020-ci ildə bu sənədi ratifikasiya etdi (www.investopedia.com, 2020). Bir sıra mütəxəssislər iqtisadi

inkişafı, əmək haqqında olan artımları, ticarətin inkişafının NAFTA ilə bağlasalarda, NAFTA-nın bu artımlardakı rolu müzakirlərə səbəb olur. NAFTA-nın tənqidçiləri ABŞ-dan bir sıra iş yerlərinin aşağı əmək haqqı xərcinə görə Meksikaya köçürüləcəyindən narahat idilər. Bu sahədə avtomobil sənayesi fərqlənirdi. Amma bu hərəkətlərin səbəbi NAFTA olmaya bilər. Prezident Donald Trump-ın USMCA ideasına görə USMCA-nın 600.000 iş yeri yaradacağını və iqtisadiyyata 235 milyard dollar əlavə edəcəyini təxmin edirdi. BVF-nin ekspertləri tərəfindən USMCA-nın iqtisadi təsirlərinin əhəmiyyətsiz olaraq qiymətləndirilib (Mary E.B., 2019: s.19-73).

MDB ölkələrinin azad ticarət zonası: Rusiya, Ukrayna, Belorusiya, Özbəkistan, Moldova, Ermənistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Tacikistanın daxil olduğu bir təşkilatdır. MDB-yə daxil olan, lakin təşkilatın üzvü olmayan yalnız Azərbaycan Respublikasıdır. 2012-ci ilin 20 sentyabırından bəri fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda Ukraynanın Rusiya ilə məlum problemləri fonunda müəyyən ticarət məhdudiyyətlər tətbiq edilir (www.eurasianbusinessbriefing.com, 2015).

Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı üzrə üzrə Hərtərəfli və Proqressiv Saziş (CPTPP) Kanada, Avstraliya, Bruney, Çili, Yaponiya, Malaziya, Meksika, Yeni Zellandiya, Peru, Sinqapur və Vyetnamın daxil olduğu və 2018-ci il 8 mart tarixində əsas qoyulmuş azad ticarət zonasıdır. Qlobal ÜDM-in 13.5%-i məhz bu təşkilata üzv dövlətlərdə və birgə ÜDM 13.5 trilyon ABŞ dolları həcmindədir (international.gc.ca, 2020). Təşkilat demək olar ki, Sakit Okeanın bütün sahili boyu olan ölkələri əhatə edir. Buna görə təşkilatın üzvlərinin artacağı gözlənilir. Məsələn, Kanadanın xüsusilə avtomobil və avtomobil hissələri, maliyyə xidmətləri, investisiya, biotexnologiya, işçi qüvvəsi, ətraf mühit sahəsində əldə ediləcək üstünlükləri diqqəti cəlb edir. CPTPP açıq bazarın qorunub saxlanması, ticarətin liberallaşdırılması, iqtisadi əməkdaşlığı təşviq edir (www.mfat.govt.nz, 2020).

Şərqi və Cənubi Afrika ölkələri üçün ümumi bazarına: Burundi, Komor adaları, Konqo D.R, Cibuti, Misir, Eritreya, Esvatini, Efiopiya, Keniya, Liviya, Madaqaskar, Malavi, Mavritaniya, Ruanda, Seyşel, Somali, Sudan, Tunis, Uqanda, Zambiya, Zimbabve üzvdür. Sənaye məhsuldarlığı, artan kənd təsərrüfatı istehsalı, ehtiyatların rəşional istifadəsi, uyğunlaşdırılmış pul, bank və maliyyə siyasəti,

etibarlı nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturu və s. məsələlərə toxunur. Prioritet istiqamətlər azad ticarət zonası, gömrük birliyi və ticarətin təşviqidir. Madaqaskar Malavi, Mavritaniya, Sudan, Zambiya, Zimbabvenin daxil olduğu AİZ 1992-ci ildə qəbul edilmiş tarif endirimi cədvəlinə uyğun olaraq üzv ölkələrə aid məhsullara görə tariflərin ləğvi ilə əldə edilmişdir. Üzv dövlətlər yalnız gömrük tariflərini ləğv etməyib, həmçinin kəmiyyət məhdudiyyətlərinin və qeyri-tarif maneələrini aradan qaldırılması üzərində işləyirlər (www.comesa.int, 2020).

Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası: Əsası 1960-cı ildə Stokholm konvensiyasına əsasən İslandiya, Lixtenşteyn, Norveç və İsveçrənin üzv olduğu azad ticarət və iqtisadi integrasiya birliyidir. Digər təşkilatlar kimi onunda məqsədi azad ticarətin inkişafı və üzv dövlətlərin iqtisadi inkişafını təşviq etməkdir. Hesablaşmalarda istifadə edilən əsas valyutalar: İsveçrə frankı və avrodur. Təşkilat dünyada mal və əmtəə ticarəti sahəsində doqquzuncu, xidmətlərin ticarətində isə beşinci ən böyük ticarətçidir. Avropa İttifaqı ilə mal və əmtəələrlə ticarətdə üçüncü, xidmətlərlə ticarətdə isə ikinci ticarət tərəfdaşdır (www.efta.int, 2020).

Cənubi Asiya Azad Ticarət razılaşması: Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Birliyinin sərbəst ticarət razılaşmasıdır. Üzv dövlətlər: Əfqanıstan, Banqladeş, Butan, Hindistan, Maldiv, Nepal, Pakistan və Şri Lankadır. Əsas prinsipləri üstünlüklərin qarşılıqlı olması, tarif islahatları, zəif inkişaf etmiş dövlətlər üçün üstünlüklərin tanınması və s. Razılaşmanın məqsədi isə orta və uzun müddətli razılaşmalar yolu ilə tərəflər arasında ümumi kontraktı təşviq etmək, həmçinin həssas siyahı adlanan bir siyahıya zəif inkişaf etmiş dövlətlərə məxsus məhsullar daxil edilmişdir (www.un.org, 2020).

Cənubi Afrika İnkişaf İcmasının Azad Ticarət zonası: 2008-ci ildə təşkil edilmişdir. Botsvana, Lesoto, Madaqaskar, Mavritaniya, Mozambik, Namibiya, CAR, Esvatini, Tanzaniya, Zambiya, Zimbabve, Malavi, Seyşel daxildir. Qarşıya qoyulmuş hədəf regional ticarətin liberallaşdırılması, səmərəli istehsalın təmin edilməsi, daxili və xarici investisiyaların təşviq edilməsi, və s. Zona daxilində ticarətin 85%-nə sıfır dərəcə tətbiq edilir. 2000-ci il ticarət protokolunun ardından ticarətin həcmi 2000-2009-cu illər üzrə 155% artmışdır (www.sadc.int, 2020).

II FƏSİL. BREKSİT-İN MALİYYƏ BAZARLARINA TƏSİRİ

2.1. Breksit-ə qədər və sonra Birləşmiş Krallıq iqtisadiyyatı

Bu hissədə məqsədimiz Breksit-in Birləşmiş Krallıq iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə ola biləcək mümkün təsirlərini araşdırmaqdır.

Avroskeptik yanaşmalarda Breksit-i alovlandıran əsas anlayışlardan birdə məhz məhz ərəb baharının təsiri ilə yaranan miqrasiya məsələsi idi. İttifaq miqrant axınını tənzim etmək üçün onu ölkələr üzrə bölüşdürmək qərarına gəldi. D.Kameronun 2016-cı il Brüseldəki zirvə görüşündə bu əsas mövzu olmuşdur və o bəzi güzəştlər əldə etmişdir. Lord Ashcroft tərəfindən referendum günündə keçirilmiş anket sorğusunda Breksit tərəfdarlarının işlətdiyi əsas anlayışlar iqtisadiyyat, suverenlik və immiqrasiya idi. Birləşmiş Krallığın 2015-ci il üzrə statistikasına əsasən ölkədə İttifaqdan gəlmiş 3.3 mln. immiqrant yaşayır, onlar əhalinin 5.3%-ni, əmək qabiliyyətli əhalinin 6.3%-ni, ümumi miqrantların isə 35%-ni təşkil edir. (Jonathan Wadsworth, 2016: s.4)

Ümumi Bazar – Norveç modeli: Norveç əldə edilən anlaşma ilə Ümumi Bazarının tam hüquqlu üzvüdür. Lakin, qərar qəbul etmə prosesində səs hüququna sahib deyil. Norveç və Birləşmiş Krallıq arasında hər 1000 nəfərə düşən miqrantların hesabı ilə müqayisə aparsaq Norveçdə bu hər zaman yüksək olmuşdur. Breksit-ə getməkdə məqsəd məhz miqrasiyanı azaltmaqdırsa, bu model əlverişli deyil.

Ümumi bazar – İsveçrə modeli: Tərəflər arasında şəxslərin sərbəst hərəkəti haqqında 1999-cu ildə iki tərəfli razılaşma vardır. 2014-cü ildə İsveçrədə keçirilmiş referendumda əhali miqrasiyanın məhdudlaşdırılmasına səs verdi. Lakin İttifaqda insanların sərbəst hərəkətinə məhdudiyyətin tətbiq edilməsi məsələsinin vahid bazarın məhdudlaşdırılmasına səbəb olacağı düşünülür. Əgər biz hər 1000 nəfərə düşən miqrant sayına nəzər salsaq İsveçrə Krallığı 2 dəfədən artıq üstələyir. İsveçrə modelində şəxslərin sərbəst hərəkəti qəbul edilir. Həmçinin miqrasiya üçün öz qaydalarını qəbul edə bilməz. Bu model uyğun görünür. (Desmyter, 2018: s.5)

Gömrük İttifaqı – Türkiyə modeli: Xarakter etibarı ilə razılaşma malların sərbəst hərəkətini təmin edir. Türkiyə vətəndaşlarının vizasız səyahəti ilə bağlı məsələ qoyulan tələblərin yerinə yetirilməməsi səbəbi ilə mümkün olmamışdır. Gömrük ittifaqına üzv olan ölkələrin miqrasiya siyasətinə təsir etmək mümkün olmadığından anlaşma Krallıq üçün uyğun görünür. (Jonathan Wadsworth, 2016: s.10)

Azad ticarət razılaşması modeli: Razılaşmaya qatılan ölkələrə Avropa İttifaqının bazarında ittifaqa üzv ölkələrlə eyni hüququ tanıyır. Məsələn, Cənubi Koreya və Ukrayna bu tipli anlaşmaya sahibdir. Miqrasiya ilə bağlı müstəqil siyasət yürütmək mümkündür. Bu halda Krallıq üçün cəlb edici ola bilər.

Dünya Ticarət Təşkilatı modeli: Təşkilatın məqsədinə nəzər salsaq ticarətin diskriminasiya olmadan həyata keçirilməsi qeyd edilib. Bu qaydaların sırasında ticarət qaydalarının harmonizasiyası nəzərdə tutulmayıb. Bu halda təşkilat bazarların integrasiyasını nəzərdə tutmur ki, bu şəxslərin sərbəst hərəkətini nəzərdə tutmaması anlamına gəlir. Model miqrasiyanın məhdudlaşdırılmasına məhdudiyyət qoymur.

Dissertasiya işi yazıldığı zaman İttifaqla Krallıq arasında ticarət müqaviləsi əldə edilmiş oldu. Lakin onun detalları tam olaraq məlum deyildi. İlkin olaraq Krallıq vahid bazarı tərk etmiş oldu və miqrasiya qaydalarını müstəqil olaraq qəbul edəcəyi bizə məlumdur. B.Conson tərəfindən ÜTT-nin qaydalarına keçmənin onlar üçün hər hansı bir problemin olmayacağını bəyan etməsi ilə miqrasiya məsələsinin müəyyən əlaqəsinin olduğunu görə bilərik.

İngiltərə Bankının davranışları

İngiltərə Bankı Breksit-in təsirini məhdudlaşdırmaq üçün xüsusilə uçot dərəcələrindən aktiv şəkildə istifadə etmişdir. Eyni zamanda bir sıra yardım paketlərində nəzərdə tutulmuşdur. Lakin monetar siyasətlə Breksit effektini uzun müddətli dövrdə məhdudlaşdırmaq çox çətindir.

Bankın ilk müdaxiləsi 2016-cı il referendumundan sonra baş tutan uçot dərəcəsidəki azalma idi. Bu vəziyyəti bir sıra göstəricilər şərtləndirirdi. Xüsusilə iqtisadi qeyri-müəyyənlik, funt sterlinqin tarixi dəyər itkisi qeyd edilməlidir. İngiltərə Bankından M.Kerni bankın maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün öz öhdəliklərini yerinə yetirəcəyini bildirdi. Aydındır ki, milli valyuta informasiyalara

münasibətdə dalğalanmaya məruz qalırdı. Bu halda ilk olaraq faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsi və bankın maliyyə vəsaitləri ilə müdaxilələri ağıla gəlir. Bank faiz dərəcələrini sonuncu dəfə 2009-cu ildə dəyişdirmişdi və dərəcə 1.0%-dən 0.5% həddinə endirilmişdir. 2016-cı ilin 4 avqust tarixində faiz dərəcəsi 0.5%-dən 0.25%-ə endirildi. Bu hədd 322 illik tarixə malik olan bank üçün tarixi minimum idi. Həmçinin 170 mlrd. Funt sterlinq həcmində stimulyasiya paketi hazırlandı. Bankın bu addımda əsas hədəfi Breksitin səbəb ola biləcəyi böhranın qarşısını almaq idi. Mark Kerni hazır ki, vəziyyətin qeyri-müəyyən olduğunu bildirərək əlavə tədbirlərin qeyri-müəyyənlik nəzərə alınaraq atılacağını bildirmişdi. Bu tədbirlərə faiz dərəcələrini azaltmaq və iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün nəzərdə tutulan addımlar daxildir. Proqram çərçivəsində bank 60 mlrd. funt sterlinq dəyərində aktiv, maliyyə sektoruna aid olmayan şirkətlərin 10 mlrd. funt həcmində şirkət qiymətli kağızlarını növbəti aydan alacağını, bankların, ev təsərrüfatları və bizneslərə aşağı faiz dərəcəli kreditlərin verilməsi üçün proqrama başlayacağını bildirdi.

Cədvəl 1: İngiltərə Bankının uçot dərəcəsidəki dəyişikliklər, 2016-2020-ci illər

Tarix	Uçot dərəcəsi	Status	Göstərilən səbəblər
4 Avqust, 2016	0,25%	Azalma	Breksit-in səbəb olacağı böhranı qabaqlamaq
2 Noyabr, 2017	0,50%	Artım	Minimal işsizlik dərəcəsi, 2.0%-lik hədəf inflyasiya dərəcəsinə nail olmaq, iqtisadi inkişafın zəifləməsi və Breksit
2 Avqust, 2018	0,75%	Artım	Qlobal iqtisadi inkişafda zəifləməsi, 2.0%-lik hədəf inflyasiya dərəcəsinə nail olmaq, Breksit qeyri-müəyyənliyini minimallaşdırmaq
11 Mart, 2020	0,25%	Azalma	Covid-19-un təsirini minimallaşdırmaq
19 Mart, 2020	0,10%	Azalma	Covid-19-un təsirini minimallaşdırmaq

Mənbə: İngiltərə Bankının 2016-2020-ci il məlumatları əsasında müəllif tərəfindən qeyd edilib, www.bankofengland.co.uk/news/publications

Bankın digər müdaxilələrinə gəldikdə 2017-ci (0.50%) və 2018-ci illərdə (0.75%) bank faiz artımına getmiş oldu. Lakin bu artımlara göstərilən səbəblər sırasında Breksit heçdə birinci yerdə deyildi. Krallıq iqtisadiyyatı 42 ilin minimum işsizlik səviyyəsinə sahib idi. İnflyasiya dərəcəsi isə bankın müdaxiləsinə qədər 2.0%-lik optimal səviyyədən yuxarı idi (Cədvəl 1). Qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olmaq üçün ən optimal qərar uçot dərəcəsinin 0.75% olması qeyd edilir. Lakin bu

hədəfə nail olmaq üçün funt dollar qarşısında dəyər itirməli idi. Çünki yalnız bu halda hədəf inflyasiya dərəcəsinə nail olmaq olar (Huseynzade, 2020: s.28).

İnflyasiya dərəcəsi

İngiltərə Bankının hesablamalarına görə iqtisadiyyat üçün hədəf inflyasiya dərəcəsi 2.0%-dir. Breksit referendumu ərəfəsində və ondan dərhal sonra inflyasiya bu dərəcədən az idi. 2013-cü ildən etibarən başlayan bu azalma 2015-ci ilin sentyabr oktyabr aylarında 0.20% həddində, referendum baş verdiyi zaman isə 0.90% həddində qərarlaşmışdır. Ekspertlərə görə iqtisadiyyat staqnasiya vəziyyətində idi.

İlk faiz artımı qərarından sonra (4 avqust 2016-cı il; 0.25%) inflyasiya sürətlə artaraq 2017-ci ilin sentyabr ayında 2.8%-lik həddə qədər artmış oldu. Bu hədd isə bankın daha əvvəl proqnozlaşdırdığı həddən 0.4% artıq, 2%-lik hədəfdən isə 0.8% çox idi. Bu səbədən bankın növbəti addımı uçot dərəcəsinə artıma getmək oldu. 2017-ci il 2 noyabr, 0.50%-ə qaldırılmış uçot dərəcəsinə cavab olaraq inflyasiya dərəcəsi azalmağa başladı. 2018-ci ilin aprelində inflyasiya dərəcəsinə 2.2%-ə qədər enişin şahidi olduq. Lakin sonrakı dövrdə Breksit-lə bağlı qeyri-müəyyənliyin artması ilə funtun məzənnəsində baş verən enişlər səbəbindən inflyasiya yenidən yüksəlməyə başladı (Office for Nation Statistics, 2020)(Huseynzade, 2020: s.28).

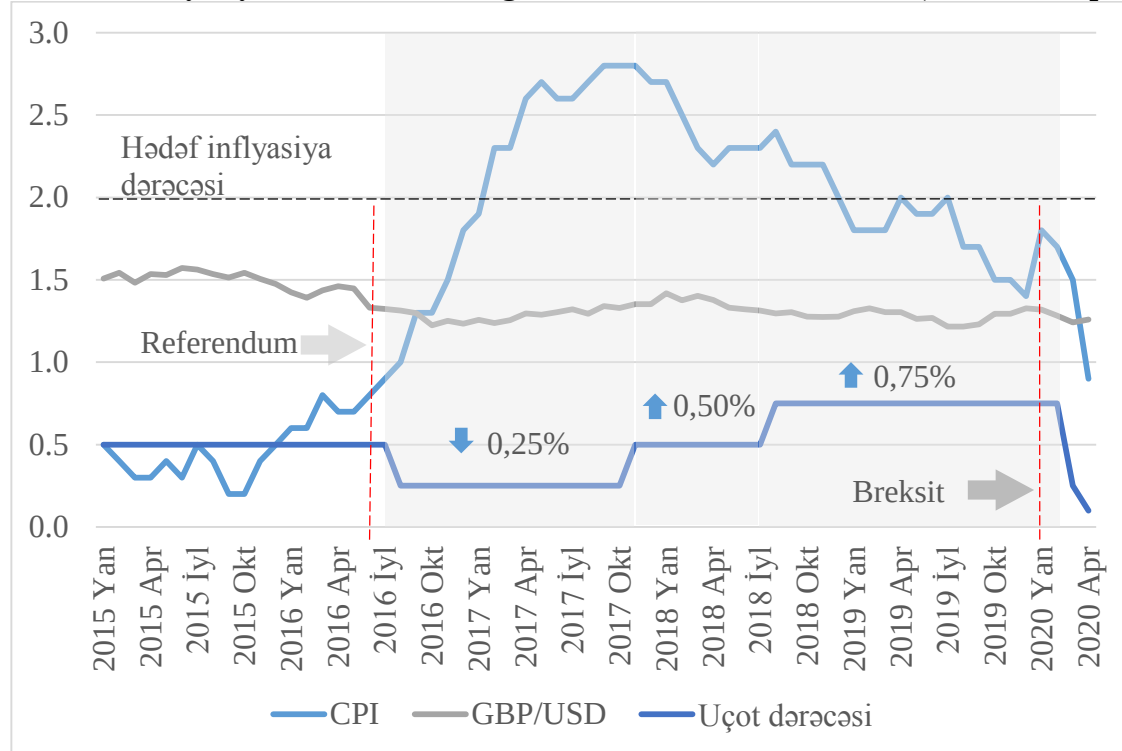
Bu halda bank 0.75%-lik faiz dərəcəsini qəbul etdi (2018-ci il 2 avqust). Bu qərarın ardından inflyasiya dərəcəsinə azalmanın şahidi oluruq. Bu hədd iqtisadiyyat üçün uğurlu hesab edilirdi. Daha əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bankın hesablamalarına görə Breksit-in baş verməsinin istənilən ssenarisində ən aşağı hədd məhz bu səviyyədə olmalıdır. İnflyasiya səviyyəsi azalaraq 2.0%-lik həddi 2018-cu ilin dekabr ayında əldə etmiş oldu və bu həddin ətrafında sabit qalacağı proqnozlaşdırılırdı. İnflyasiya 2019-cu ilin yanvar-mart aylarında 1.8%, 2019-cu ilin aprel-iyul aylarında 2.0-1.9% aralığında sabitləşməkdə idi (Qrafik 1).

Lakin inflyasiya dərəcəsi 2019-cu ilin avqust ayından etibarən azalmağa başladı. 2019-cu ilin dekabr ayında 1.4% dərəcəsinə qədər endi. 2020-ci ilin yanvar ayında 1.8%-lik inflyasiya qeydə alındı. Bu proseslər Breksit-in təsiri ilə baş verirdi.

Bundan sonra inflyasiya dərəcəsi fevral və mart aylarında sürətlə endi. Bu hal Covid-19-un təsiri ilə baş verirdi. İngiltərə Bankı iqtisadiyyatı stimullaşdıran

addımlar atırdı. İnflyasiya dərəcəsinin azalmasının səbələrindən biri kimi əhali gəlirlərinin azalması idi. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında geniş yayılıb. (Hüseynzadə, 2021: s.219)

Qrafik 1: İnflyasiya, GBP/USD və İngiltərə Bankının uçot dərəcəsi (2015-2020 aprel)

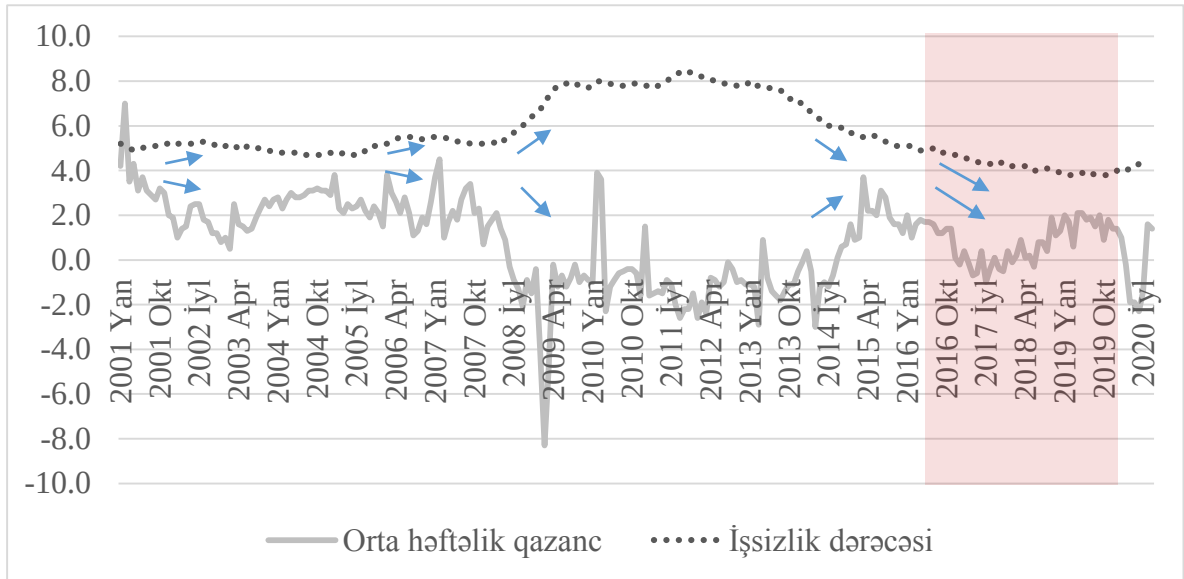

Mənbə: İngiltərə Bankı və ONS-dən əldə edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb, Hüseynzadə 2019, s.219, (gencalimler.az/uploads/Genc_Tedqiqatci_2021_N1.pdf)

İşsizlik dərəcəsi

Uçot dərəcəsinə həyata keçirilən faiz artımlarının səbəblərindən biri işsizlik dərəcəsinin 42 ilin minimum həddində olması qeyd edilir. Bu səbəbdən bir sıra iqtisadçılar Krallıq iqtisadiyyatının staqnasiya vəziyyətində olmasını qeyd edirdilər. İşsizlik dərəcəsinə yaşanan azalma xüsusilə 2013-cü ildən (7.6%) hiss olunur. 2014-cü (6,2%), 2015-ci (5,4%), 2016-cı (4,9%), 2017-ci (4,4%), 2018-ci (4%) və 2019-cu (3,83%) illərdə də davam edən azalan trend iqtisadiyyat üçün normal sayılırdı. Son illərdə “məşğulluq bumu” yaşanırdı. 3 mln. insanın məşğulluğu təmin edilmişdir. Breksit qeyri-müəyyənliyinə baxamayaraq işsizlərin sayı artmırdı. (Office for National Statistics, 2020) (Cunliffe, 2017: s.10) (www.bankofengland.co.uk/speech/2017/jon-cunliffe-speech-at-oxford-economics-society, 2017)

Qrafik 2: Birləşmiş Krallıq üzrə orta həftəlik qazanc və işsizlik dərəcəsi, 2001-2020

Mənbə: ONS-in 2020-ci ilə aid hesabatı əsasında müəllif tərəfindən qeyd edilmişdir, (<https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/employmentandemployeetypes/bulletins/averageweeklyearningsingreatbritain/january2021#toc>)

Bu prosesin niyə belə cərəyan etməsini T.Bell və L.Gardiner 2008-ci il maliyyə böhranından bəri yaşanan davranışlarla izah edirlər. Böhrandan sonra ev təsərrüfatlarının gəlirlərdə gözlənilən artım yaşanmamışdır. Bu hadisəyə rasional davranışı müəlliflər iki cür qruplaşdırır: ailədə işləyənlərin sayı artmalı və ya daha çox işləyib çox qazanmalı (Elliot, 2019). Bu tezis isbatının üç variantı var: (Bell, 2019)

- 1980-2008-ci illər aralığında iş saatlarında azalma yaşansa da, böhrandan sonra azalan tendensiya mövcud deyil. Həftə üzrə ortalama iş saati 35-dən 33-ə enib. Lakin tendensiyanın davam etməsi ilə 1 saat daha azalmış olmalı idi.

- Qadınların məşğulluq göstəricisi 65%-dən 72%-ə yüksəlib.

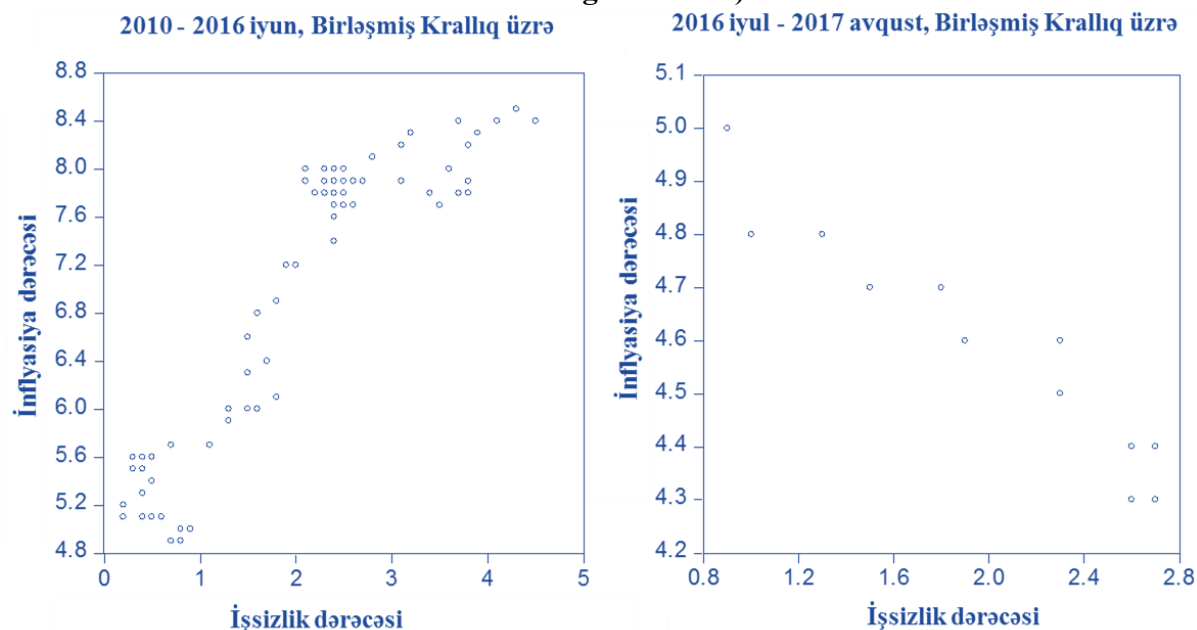
- Digər inkişaf etmiş ölkələrdə analoji davranış sərgilənir.

Düşünürük ki, bu halı alovlandıran səbələrdən biri məhz Breksit-in səbəb olmuş olduğu qeyri-müəyyənlikdir. Bu tipli davranış əhalinin keçmiş illərdə (2008) yaşamış olduğu təcrübəyə əsaslanır. Yenidən böhran qorxusu yaranırdı, əhali öz iş yerində qalmaqda maraqlı idi. Bu halda onların iş yerini qorumaq istəyi, əmək haqqında artımı tələbini üstələmiş olurdu. (Qrafik 2)

İngiltərə Bankının bu hala Filips əyrisi effektinə ümid edərək yanaşdığını düşünürük. Əgər biz işsizlik və inflyasiya dərəcəsi arasında asılılığı riyazi olaraq 2010-cu il yanvar və 2016-cı il iyun ayları üzrə qiymətləndirsək: (Hüseynzadə, 2020)

$$\rho = 0,90 ; y = 0,8728x - 4,0672 ; R^2 = 0,8278$$

Qrafik 3: İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişiklik işsizlik səviyyəsindəki dəyişikliyə qarşı (aylıq statistik göstəricilər)

Mənbə: Hüseynzadə 2021-ci il, s.221, (gencalimler.az/uploads/Genc_Tedqiqatci_2021_N1.pdf)

Göründüyü kimi korrelyasiya əmsalına əsasən Filips əyrisi effekti müşahidə olunmur. Lakin sonrakı zaman aralıqlarına nəzər salaq. Referendumdan sonra uçot dərəcəsinin 0.75%-ə qaldırıldığı 2017-ci ilin avqust ayına qədər: (Hüseynzadə, 2020)

$$\rho = -0,92 ; y = -1,7227x + 9,7682 ; R^2 = 0,6348$$

Korrelyasiya əmsalı tam əks göstəriciyə sahibdir. Filips əyrisi effekti tamamilə müşahidə olunur. Görünür ki, bank bu əlaqəni müəyyən edərək məşğulluq bumunu bu yolla tənzim etmək qərarına gəlib. Faiz artımı qərarının ardından Breksit gününə qədər ki, dövrdə isə korrelyasiya əmsalı 0.69-a bərabər olur ki, bu da Filips əyrisinin yoxa çıxması anlamına gəlir. Çünki əhali öz davranışı ilə qeyri-müəyyənliyə reaksiya verir. Yuxarıda qeyd edilən tezis və ona etdiyimiz əlavə təklif bu halı şərtləndirir. Beləcə Filips əyrisi bir zamanlar M.Fridmanın qeyd etmiş olduğu kimi yoxa çıxdı (Friedman, 1968: s.17). İngiltərə Bankı isə Breksit qeyri-müəyyənliyindən yararlanaraq makroiqtisadi hədəflərə nail olmaq istədi. Əhali öz davranışları ilə banka mane oldu. Bu isə mərkəzi bankların davranışlara qarşı alətlərinin yetərsiz olmasını göstərir. Lakin bu vəziyyətə nail olmanın bir yoluda funtun

ucuzlaşdırılmasından keçdiyini düşünürük. Bu halda inflasiya arta və bank lazımı addımları ata bilərdi. Amma əhali ənənə halını almış “bahalı” funtun dəyər itkisinə necə reaksiya verərdi? Hazır ki, halda isə yalnız Breksit-in təsiri görünür və hər halda “günahkar” o olacaq (Huseynzade, 2020: s.31).

Ticarət

Ticarət münasibətlərinə təsir edən əsas amil Böyük Britaniyanın vahid bazarı tərk etməsidir. Eyni zamanda sərbəst hərəkət azadlığının məhdudlaşması ilə məhsul və xidmətlərin hərəkəti məhdudlaşdırmış olur. Burada əsas məsələ tarif və yeni tənzim etmə qaydalarıdır. 2016-cı ildən bəri Krallığın beynəlxalq ticarət münasibətlərində artım hiss edilir. 2020-ci ildə şiddətli azalma baş vermişdir. Səbəb Covid-19. 2019-cu ilin ilk rübündə mənfi saldo qeydə alınsada lakin ilin son rübündə uzun müddətdən sonra müsbət saldo qeydə alındı. Krallığın ixrac tərəfdaşlarının siyahısında: ABŞ \$73.53 mlrd., Almaniya \$46.35 mlrd., Fransa \$31.36 mlrd., Niderland \$30.38 mlrd. Krallığın idxal tərəfdaşlarının siyahısında: Almaniya \$85.68 mlrd., ABŞ \$67.08 mlrd., Çin \$65.53 mlrd., Niderland \$53.93 mlrd., Fransa \$38.92 mlrd. Avropa İttifaqı Krallığın əsas ticarət tərəfdaşıdır. Aİ-yə 294.3 mlrd. funt sterlinq dəyərində (42.6%) ixrac edilib. Qeyri-ittifaq ölkələrinə ixrac 396.5 mlrd. funt sterlinq (57.4%) olsada, idxal göstəricisində 373.5 mlrd. funt sterlinq (51.8%), qeyri ittifaq ölkələrinə idxal 347 mlrd. funt sterlinq (48.2%) təşkil edir. Mənfi saldo ittifaqın 16 ölkəsi ilə mövcuddur (-79.2 mlrd. funt). Ən böyük mənfi saldo Almaniya, ən böyük müsbət saldo isə İrlandiya ilədir. Qeyri-ittifaq ölkələri ilə ticarət münasibətlərində müsbət saldo mövcuddur (48.7 mlrd. funt). Xidmətlər üzrə nəzər saldıqda Krallıq 12 İttifaq ölkəsi ilə müsbət saldoya sahibdir. İlk üçlük Niderland, Almaniya və İtaliyadır. Xidmətlərlə ticarətdə ixracda əsas pay biznes xidmətləri 33.1%, maliyyə xidmətləri 20.5% və səyahət 14% təşkil edir. (Ward, 2020)

Lakin İttifaqla ticarət münasibətlərində illər üzrə azalma müşahidə edilir. Məsələn, 2006-cı ildə Krallığın cəmi ixracında ittifaq 54% paya sahib idisə, 2019-cu ildə 43% olmuşdur. İdxal üzrə 2003-cü ildə 58%, 2019-cu ildə 52%. Mal və xidmətlər ixracı üzrə xidmətlər 1999-cu ildən bəri 40% ətrafında, mallar isə 1999-cu ildə 60%, 2019-cu ildə 46% paya sahibdir. (Ward, 2020) (DIT, 2020)

İdxal hər iki göstərici üzrə: mallarla 1999-cu ildən bəri demək olar ki, sabit qalsada, xidmətlər üzrə 2006-cı ildə 58%-dən, 2019-cu ildə 49%-ə düşmüşdür. Ticarət balansы ittifaq və qeyri-ittifaq ölkələri üzrə ÜDM-ə münasibətdə nəzərə alınsa qeyri-ittifaq ölkələri 2011-ci ildən etibarən müsbət saldoya sahibdirlər. 2019-cu ildə bu göstərici 2.2% olmuşdur. İttifaq üzrə eyni göstərici eyni dövrdən etibarən azalan trendi izləyir. Mənfi saldo 2019-cu ildə -3.6% olmuşdur. (Ward, 2020) (DIT, 2020)

Bu göstəricilərdə diqqəti çəkən əsas məsələ Aİ ilə ticarətin azalan trendi izləməsidir. B.Conson “*Ticarət və Əməkdaşlıq barədə saziş*” imzalana qədər Krallıq üçün “No-deal Brexit”-in mümkünlüyü barədə danışırdı. Düşünürük ki, o bunu həm də ticarətin daha çox qeyri-ittifaq ölkələri ilə aparıldığını və bu halın gələcəkdə də inkişaf etdirə biləcəklərini düşündüyü üçün qeyd etmişdir. (Edgington, 2020)

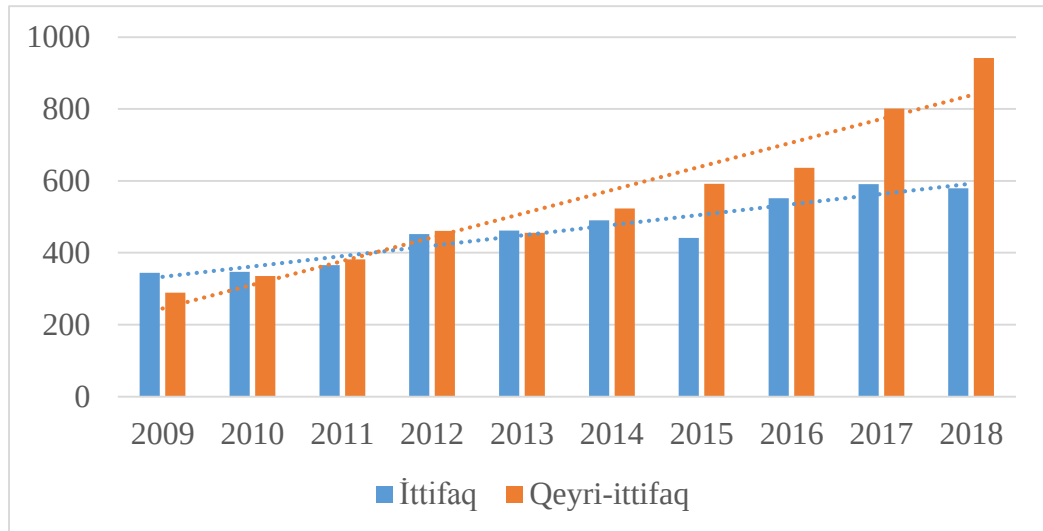
Ticarət münasibətlərində əsas problem Breksit ilə vahid bazarın tərk edilməsi məsələsidir. 24 dekabr 2020-cil tarixində ticarət müqaviləsi çətin keçən danışıqlar sonrası bağlanmış oldu. Açıqlamalara əsasən, mallar üzrə ticarət 1 yanvar tarixindən sıfır tarif və kvota olmadan həyata keçiriləcək. Sərhəddə yeni qaydalar tətbiq ediləcək. Ticarət müqaviləsi ilə Krallıqda məhsulların qiymətində hər hansı bahalaşma qorxusu aradan qalxmış oldu. Lakin sahibkarlar qaydalar tətbiq edilənə qədər sənədləşmə prosedurunu bitirməlidirlər. Həmçinin, yeni ƏDV qaydaları qiymət artımı təhlükəsini artırır. (European Commission-Press release, 2020: s.2)

Əsas problem isə xidmət sahələri ilə bağlıdır. Çünki müqavilədə xidmət sahələrinə hər hansı güzəşt nəzərdə tutulmamışdır. Bank və maliyyə sektoru, həmçinin digər xidmət sahələri bu halda Aİ-nin vahid bazarından kənarda qalacaq. Amma düşünürük ki, tərəflər bu sektor üzrə anlaşma əldə edəcəklər.

İnvestisiyalar

Birbaşa xarici investisiyalara nəzər saldıqda Krallıqdan Avropa İttifaqına yatırılan investisiyalar 2018-ci ildə cəmi investisiyaların 42.7%-ni (601.4 mlrd. funt) təşkil edir. Qeyri-ittifaq ölkələrindən ABŞ liderdir, 295.1 mlrd. funt. Krallığın yatırılmış olan investisiyalar ölkələr üzrə: ABŞ, Niderland, Lüksemburq, Fransa, İspaniya qərarlaşıb (*Qrafik 5*).

Qrafik 4: Birləşmiş Krallığa yatırılan birbaşa xarici investisiyalar (2009-2018)(mlrd.Funt)

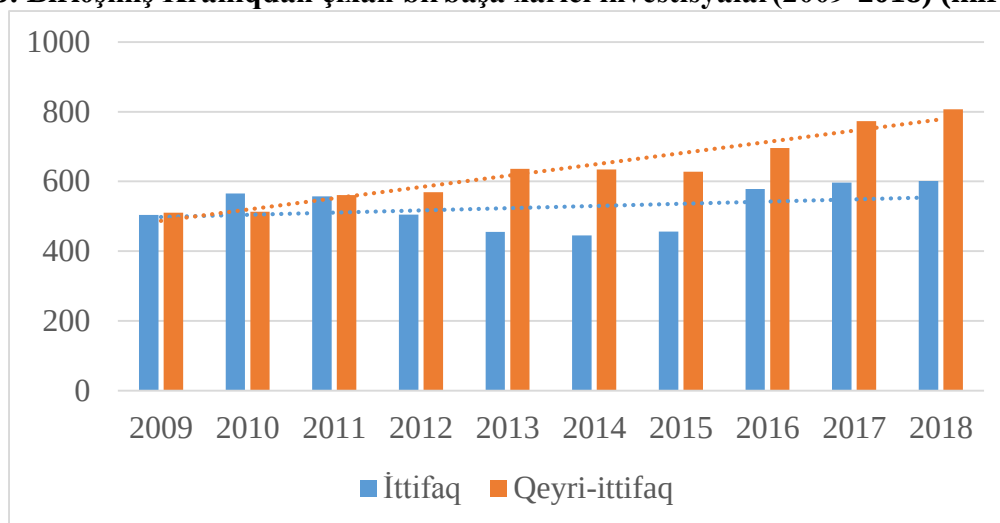
Mənbə: Ticarət Departamentinin 2020-ci il hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb, (https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/964119/210225_Pocketbook_UK_Trade_in_Numbers_2021_Web_Accessible.pdf)

Breksit-in investisiyalara əsas təsiri vahid bazarın tərk edilməsi ilə kapital və iş qüvvəsinin azad hərəkətinin məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu proses baş verməmiş informasiyaların təsiri ilə dalğalanmalar qeydə alına bilər.

UNCTAD-in məlumatına əsasən Krallıq ittifaqda investisiya axınına görə son on ildə altı dəfə ilk pillədə olmuşdur. Bu hal 2016-2017-ci illərdə iki illik fasilədən sonra bərpa olunmuşdur. Yəni Breksit qeyri-müəyyənliyinə baxmayaraq Krallıq investisiya cəlb edə bilmişdir. Buna səbəb olaraq isə funt sterlinqin dəyərə itkisinin xarici investorlar üçün qazanc imkanı olması, ölkənin daha səmərəli vergi və hüquqi tənzim etmə qaydalarına malik olması göstərilir. EY şirkətinin 2020-ci ildə aparmış olduğu sorğuya əsasən Krallıq daxilində birbaşa xarici investisiya layihələrində 5%-lik artım qeydə alınıb. İttifaq daxilində 2018-cildə ölkənin payı 16.6%-dən, 2020-ci ildə 17.4%-ə artmışdır. Bununla Avropada lider olmuşdur. Bu nəaliyyətin əsas səbələri siyahısına ölkənin rəqəmsal texnologiyaya əsaslanan layihələrin Avropada 30%-inə, elmi araşdırma bazarının 50%-inə sahib olması, ABŞ-dan gələn investisiyaların 34%-inə sahib olması, 2020-ci ildə Breksit-lə bağlı qeyri-müəyyənliyin Breksit günündən sonra bir qədər azalması qeyd edilə bilər. Burada maraqlı bir məsələ isə 2018-ci ildə eyni sorğuda iştirak edənlərin 38%-i Breksit-i əsas risk faktoru olaraq göstərsə də, 2020-ci ildə bu rəqəm 24% idi. Düşünürük ki,

Breksit günündən sonra bu məsələ bir qədər məhşurluğunu itirmiş oldu. Nəzərə alsaq ki, 2020-ci ildə əsas xəbər Covid-19 idi, o zaman bu normaldı.

Qrafik 5: Birləşmiş Krallıqdan çıxan birbaşa xarici investisiyalar(2009-2018) (mlrd.Funt)

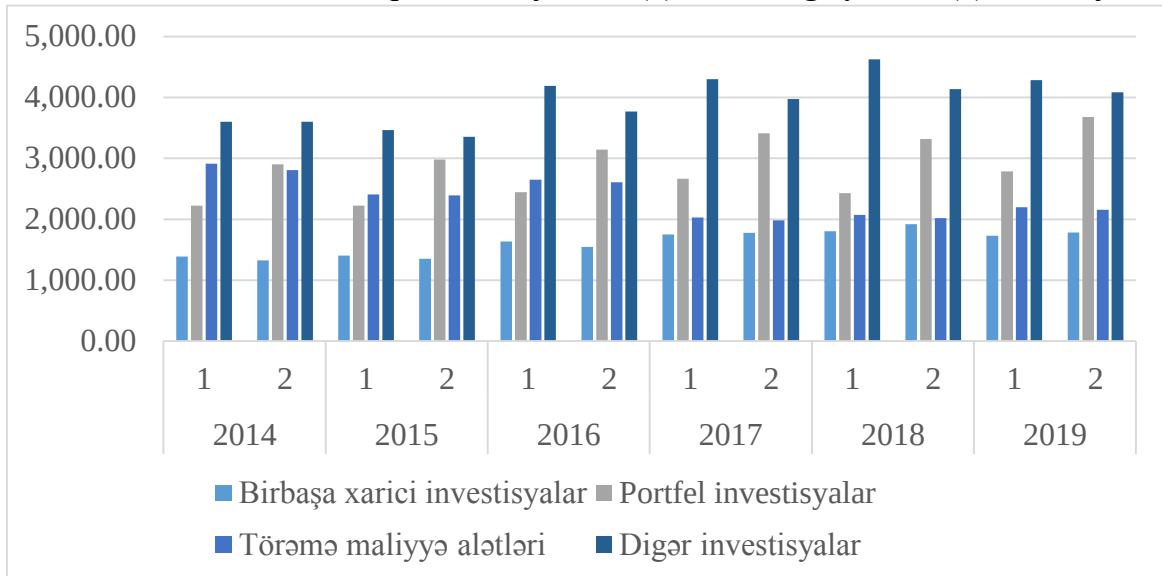
Mənbə: Ticarət Departamentinin 2020-ci il hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb, (https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/964119/210225_Pocketbook_UK_Trade_in_Numbers_2021_Web_Accessible.pdf)

Krallığa yatırılan investisiyaların mənşəyinə nəzər saldıqda İttifaq 38.1%-lə 579 mlrd. funtluq bir paya sahibdir. Krallığa yatırılmış birbaşa xarici investisiyalarda ilk yeri ABŞ (18.2%; 416.7 mlrd. funt) və Niderland (9%; 137.6 mlrd. funt). Göründüyü kimi ittifaq mənşəli investisiyalar azlıq təşkil edir. Ümumi dinamikaya nəzər saldıqda Krallıqda qeyri-ittifaq mənşəli birbaşa investisiyalar 2014-cü ildən etibarən üstünlük təşkil edir. İttifaq mənşəli investisiyalarda 2015-ci ildə -10%-lik azalma qeydə alınsada, 2016-cı ildə +25.17%lik artım qeydə alınıb. Lakin 2017 və 2018-ci illərdə davamlı olaraq azalma qeydə alınıb. Qeyri-ittifaq mənşəli investisiyaların artımında isə 2015-ci ildə +13.19% artım olsada, 2016-cı ildə nisbi azalma (+7.43%), 2017-ci ildə +25.17% artım ilə qarşılanıb. Artım dinamikasında 2009-2018-ci illər üzrə ittifaq mənşəli investisiyalar azalan trendi izləyir. 2018-2019-cu illəri Breksit effekti ilə daha qeyri-müəyyən keçmiş olduğundan investisiyaların artım dinamikasında azalma müşahidə edə bilərik. Daha çox azalma ittifaq mənşəli investisiyalarda (-2.03%) yaşanmışdır (Qrafik 4).

Krallıq mənşəli investorların yatırımlarına nəzər saldıqda ilk əvvəl İttifaqa yönəlmiş investisiyalarda 2010-2013-cü illərdə azalma hiss edilir. Lakin 2016-cı ildə

bu investisiyalarda ciddi artım vardır (+26.75%). Qeyri-ittifaq ölkələrinə yatırılmış investisiyalarda ciddi azalma yalnız 2014-2015-ci illərdə 1% civarında azalma olsada sonrakı illərdə 10%-in üzərində artım qeydə alınmışdır.

Qrafik 6: Birləşmiş Krallıqda xaricə yönələn(1) və Krallığa yönələn(2) investisiyalar

Mənbə: Birləşmiş Krallığın 2019-cu il tədiyyə balansından edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, (www.ons.gov.uk/releases/ukbalanceofpaymentsbook2019)

Ümumilikdə hər iki göstərici üzrə analiz etdiyimiz halda qeyri-ittifaq mənşəli investisiyalar daha yüksək trendə sahibdir, lakin eyni zamanda yüksək standart kənarlaşma mövcuddur. İttifaq mənşəli investisiyalar isə nisbətən sabit trendi izləyir, eyni zamanda daha aşağı standart kənarlaşmaya sahibdir.

Həm daxilə həm də xaricə portfel investisiyalar demək olar ki, eyni trendi izləyir. Əsas fərq onların artım sürətindədir. Breksit referendumuna qədər xalis portfel investisiyalar azalan artım sürətini izləyir və hətta 2015-ci ildə -11.6% azalır. Lakin 2016-cı ildə +6.8% artır. Səbəb olaraq xaricə portfel investisiyaların daha çox yönəlməsini göstərmək olar. Bunu biz xaricə çıxarılmış portfel investisiyaların artım faizinin daha çox olmasında görə bilərik (9.7%). 2018-ci ildə isə portfel investisiyalar bütün komponentlər üzrə azalma ilə üzləşir (daxilə -8.8%; xaricə -2.8%). Bu vəziyyətin əsas səbəbinin Breksit olduğunu düşünürük. Çünki qeyri-müəyyənlikdən Krallıq iqtisadiyyatı daha çox 2018-ci ilin ortalarından etibarən əziyyət çəkmişdir. Bunu biz daha sonra funt sterlinqi tədqiq etdiyimizdə görmüş olacağıq. 2019-cu il üzrə isə bu növ investisiyalarda artım oldu (daxilə 14.6%; xaricə 11%). (ONS, 2020).

Qrafikə nəzər saldıqda, törəmə maliyyə alətləri üzrə Breksit referendumundan sonra əsaslı azalma yaşandı. 2015-cı ildə bütün göstəricilər üzrə təqribən -16% azalma qeydə alındı. 2016-cı ildə 9-10%-lik artım, 2017-ci ildə -23-24%-lik azalma, növbəti illərdə 2-6% arası artım qeydə alınsada bu əvvəlki itkini geri qaytarmır. Bu halın maliyyə böhranı zamanı bu alətlərin sərgiləmiş olduğu risklərlə bağlı olduğunu düşünürük. Digər investisiya alətləri üzrə 2016-cı ilə qədər azalma müşahidə edilsədə, 2016-cı ildə artım daxilə 21%, xaricə 12% olmuşdur. (ONS, 2020)

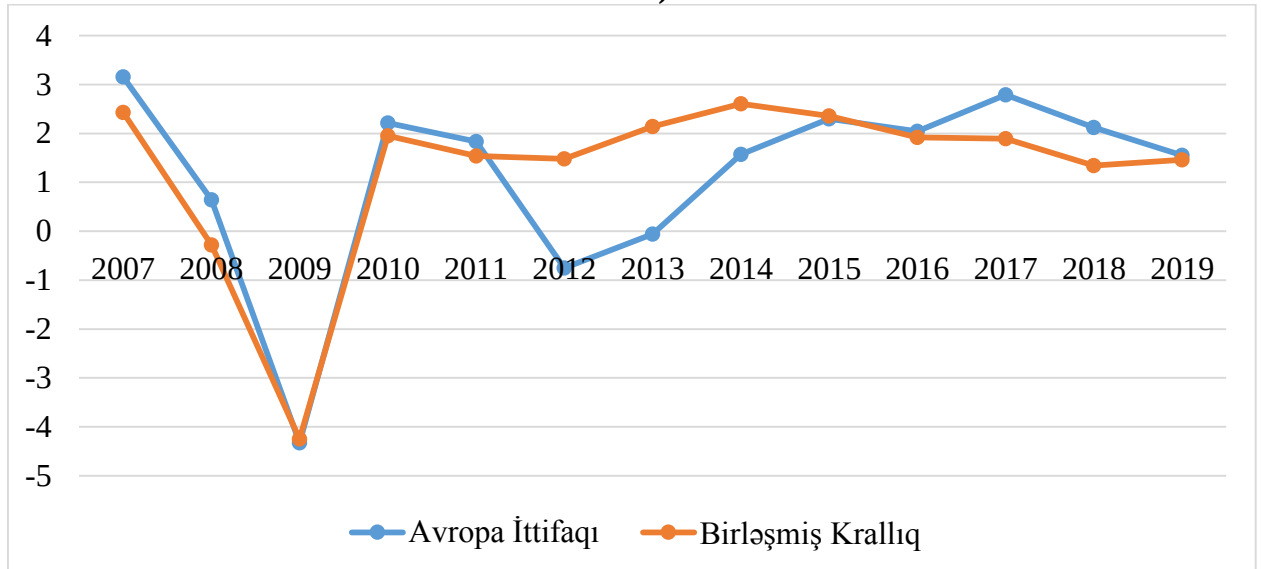
Ümumi Daxili Məhsul

2019-cu il üzrə Krallıq ÜDM-in həcminə görə İttifaqda ikinci pillədə idi. Krallıq ilə İttifaqın ÜDM-inin illik artım dinamikasına nəzər salsaq 21-ci əsr üzrə daha sıx korrelyasiyaya sahib olduğunu görmək olar ($\rho = 0.80$). Lakin 2012-ci ildən sonra bu göstəricilər arasında asılılıq demək olar ki, yoxa çıxır ($\rho = 0.15$). 2012-ci ildə ittifaqın ÜDM-inin artım dinamikası -0.752%-ə bərabər olsada, Krallıq üzrə +1.479%-ə bərabərdir. Lakin Krallığın müvafiq göstəricisi 2014-cü ildən sonra azalan trendi izləyir. 2016-cı ildə Krallıq (+2.356%) və ittifaqın (+2.301%) ÜDM-in artım dinamikasında nisbi azalama baş verir. 2017-ci ildə Krallıq üzrə artım dinamikasında azalas sabitləşsədə (+1.892), İttifaq üzrə yüksək artım qeydə alındı (+2.789%). 2017-ci ildən sonrakı dinamikaya nəzər saldıqda 2018-ci il üzrə hər ikisi üçün azalma, 2019-cu ildə isə Krallığın artımına qarşı ittifaqda azalma qeyd alınmışdır (*Qrafik 7*).

2012-ci ildən sonra İttifaq və Krallıq üzrə ÜDM-in artım dinamikalarında olan əks əlaqə mövcuddur. Beləki 2012-2019-cu illər aralığında İttifaq üzrə müsbət trend olsada eyni zaman aralığında Krallıq üzrə azalan trend mövcuddur. Lakin 2016-cı ildən sonrakı müddətdə hər iki göstərici azalan trendi izləyir. Buradan iki nəticə əldə edə bilərik: 1. Krallığın İttifaqla ÜDM-in artım dinamikası arasında bəzi dövrlərdə ciddi əlaqə olsada sonradan bu əlaqə yoxa çıxır; 2. Krallıq iqtisadiyyatında geriləmə yaşandığı dövrdə avroskeptizmin alovlanmasının əsas göstəricilərindən biridə bu ola bilər. Çünki göstəricilər arasında əlaqənin olmaması doğurdanda ittifaqa ehtiyacın olub olmaması ilə bağlı sualı ortaya gətirirdi. Hələ bu hal 2012-2015-ci illər

aralığında İttifaqla Krallığın ÜDM artım dinamikalarında əks əlaqə vəziyyətinin olduğu dövrə təsadüf edir (Qrafik 7).

Qrafik 7: Aİ (Krallıq xaric) və Birləşmiş Krallıq üzrə ÜDM-in inkişaf dinamikası (2007-2019)

Mənbə: Dünya Bankının 2020-ci il hesabatları əsasında müəllif tərəfindən qeyd edilmişdir, (https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2019&locations=EU&name_desc=false&start=1999)

ÜDM-in Breksit-dən təsirlənməsini qısa və uzun müddətli dövr üzrədə təsnifləşdirmək olar. Təsirlər dolayı olsada, ÜDM-ə təsir edən mühüm faktorlardır.

Qısa müddətli dövr: Breksit informasiyalarının yaratmış olduğu qeyri-müəyyənlik iqtisadi qeyri-müəyyənliyə səbəb olmuş olur ki, maliyyə sahəsi burada ilk növbədə fərqlənir. Risk faktorunun artması ilə əlavə xərclər peyda olur. Qeyri-müəyyənlik fonunda həm də kapitalın müxtəlif formalarının Krallığın maliyyə bazarlarını tərk etməsi müşahidə olunur. Bu hal cari hesabın kəsrini artırmaqla ÜDM-in artım dinamikasına təsir edir. Vahid bazarın tərk edilməsi və ticarət müqaviləsi bağlandıqdan sonra ictimayətə açıqlamalarda sıfır tarif dərəcəsinin olacağı bəyan edilərsə, tərəflər yeni qaydaların tətbiq edilməsinə görə əlavə maneələrlə qarşılaşacaqlar. Buda ticarət münasibətlərində yeni maneələrə gətirib çıxarmış olacaq. Miqrasiya haqqında qanunda, işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətinə tətbiq edilən qadağa xüsusilə maliyyə institutlarında çalışan peşəkarlara problem yaradacaq. Lakin bu həm də yerli işçi qüvvəsi üçün yeni imkanlar yaratmış olacaq. Milli valyutada bu prosesdən şok ilə çıxmış olsada bunun faydalarında mövcudur.

Uzunmüddətli dövr: Vahid bazarın tərk edilməsi investorlar üçün Krallığın cəlb ediciliyini azalda bilər. Amma Krallıq son illərdə heçdə investisiya mühiti baxımdan cəlb ediciliyini itirməyib. Krallığın əsas ixrac məhsullarından biri məhz maşınqayırma sənayesinə aiddir. Bu isə Avropaya fokuslanan bir sahədir. Aydındır ki, Krallıq İttifaq ilə əldə edə biləcəyi ən yaxşı şərtlər vahid bazarın üstünlüklərini təmin edə bilməz. Əks halda bu hal İttifaqda parçalanmanı alovlandırma bilərdi. Amma Almaniya və Fransa xaric olmaqla heç bir digər ölkə Krallıq deyil. Həmçinin Krallıq dünya üçün əsas maliyyə mərkəzlərindən biri olmaqla, Avropa üçün bir nömrəli maliyyə mərkəzidir. Yəni Avropanın bu baxımdan asılılıqları mövcuddur.

İttifaq büccəsinə ödənişlər

Breksit sonrası Krallığın ittifaq büccəsinə müəyyən ödənişləri öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu proses müəyyən prinsiplər üzrə həyata keçirilir. İlk əvvəl heç bir ittifaq üzvü artıq ödəniş və ya itkiyə məruz qalmamalıdır; Krallıq üzv olduğu müddətdə üzərinə götürmüş olduğu öhdəlikləri yerinə yetirməli; Ödənişlər İttifaqın büccəsinin çıxarlarına görə müəyyən ediləcək. Ödənişlərin hesablanması müəyyən fərqlər mövcud olsada daha çox bu yanaşma qəbul edilir:

Cədvəl 2: Breksit sonrası Birləşmiş Krallığın ittifaq arşısında öhdəlikləri

Dövr	Ödənişlərin təyinatı	Mlrd. Funt Sterling
2020-ci il	2020-ci ilin büccəsinə görə	8.5
2021-2028-ci illər	Yerində yetirilməmiş öhdəliklərə görə	19.8
2020-2064-cü illər	Digər xalis öhdəlikləri	5.1
2020-2064-cü illər	Cəmi	33.4

Mənbə: House of Commons Library-nin 2020-ci il hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən qeyd edilib (<https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-8822/CBP-8822.pdf>)

Eyni zamanda Avropa İttifaqında Krallığa ödənişlər edəcəkdir:

- Avropa İnvestisiya Bankı: 3.5 mlrd. Avro
- Avropa Mərkəzi Bankı: 55 mln. Avro
- Digər ödənişlər. (Keep, 2020: s.3)

2.2. Breksit və maliyyə bazarları

London maliyyə mərkəzi kimi

London Avropanın bir nömrəli maliyyə mərkəzi olmaqla dünyada Nyu York ilə birinci ikinci yerləri bölüşür (Cədvəl 3).

Cədvəl 3: Maliyyə bazarlarına aid bir neçə göstərici üzrə ölkələrin payı (faiz ilə)

	Birləşmiş Krallıq	ABŞ	Fransa	Almaniya	Digər
Sərhədlərarası kreditləşmə (2020)	15	10	10	7	58
Valyuta dövriyyəsi (2019)	43	17	2	1	38
Birjadan kənar derivativlərin dövriyyəsi (2019)	50	32	2	1	16
Fond idarəçiliyi (2019)	6	46	4	-	-
Sığorta müqafatı (2019)	6	39	4	4	46
Beynəlxalq borc qiymətli kağızları (2020)	13	9	6	5	67

Mənbə: TheCityUK 2020-ci il hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb, səhifə 21, (www.thecityuk.com/assets/2020/Reports/8716847a2f/Key-facts-about-the-UK-as-an-international-financial-centre-2020.pdf)

Ən böyük qlobal maliyyə xidmətlərinin xalis ixracatçıları arasında Birləşmiş Krallıq 2019-cu il üzrə liderdir (\$77.0 mlrd) (TheCityUK, 2020: s.8). Londonun bir maliyyə mərkəzi olaraq formalaşmasında bir sıra faktorlar müsbət təsir edir: biznes üçün innovativ mühit; beynəlxalq bazarlara asan çıxış imkanı; xarici müəssisələrə rahat mühitin olması (məsələn, təqribən dünyanın 80 ölkəsindən 1400 maliyyə xidməti göstərən müəssisə fəaliyyət göstərir); yüksək keyfiyyətli maliyyə xidməti göstərən şirkətlər; hüquqi sistemin qaydasında olması; bazar infrastrukturunun mövcudluğu; yüksək səviyyəli data idarəçiliyi, təhlükəsizlik, kommunikasiya mexanizmi; coğrafi olaraq ABŞ və Asiyanın arasında yerləşməsi ilə vaxt baxımdan dünyanın digər mühüm maliyyə mərkəzləri ilə əlaqələndirmənin; İngilis dilinə qlobal dil olaraq yanaşmanın mövcudluğu və s. (Sowels, 2017: s.3). 1960 və 1970-ci illərdə London maliyyə mərkəzi olaraq öz nüfuzunu dünya üzrə artırmağa

başlamışdı və bu hal 1980-ci illərdə daha da sürətləndi. Avropa İttifaqında kapitalın sərbəst hərəkəti bu maliyyə mərkəzinin inkişaf etməsinə şəraiti yaratmış oldu.

2016-cı ilin oktyabr ayında T.Mey öz çıxışında və daha sonra “Ağ vərəq” adlanan sənədlə Krallığın öz sərhədlərində nəzarəti ələ alacağını, İttifaqın hüquqi prosedurlarına son veriləcəyini bildirdi. Bu isə açıq aşkar vahid bazarın tərk ediləcəyi anlamına gəlirdi. Bu o deməkdir ki, 5476 ədəd Krallıq mənşəli şirkət, 8008 ədəd İttifaq mənşəli şirkət vahid bazarın üstünlüklərindən yararlanma bilməyəcək. İngiltərədəki maliyyə qurumlarının hazırda pasport hüquqlarını itirmə ehtimalı yüksək olduğundan, diqqət “ekvivalentlik” əsasında Avropa bazarında fəaliyyət göstərmək imkanlarına yönəlir. Bu, maliyyə böhranından sonra Aİ-nin yurisdiksiyasında tətbiq olunan, Avropa İqtisadi Bölgəsinə üzv ölkələrdə fəaliyyət göstərmək üçün üçüncü ölkələrin firmalarına giriş təmin edir (Deslandes J., 2019: s.5). Bu halda London Avropa üçün səhmlərin və birjadan kənar qiymətli kağızların ticarət edildiyi yer olaraq qala bilər. Buna baxmayaraq, Avropa ekvivalentliyi qaydaları bu günə qədər borc vermə, depozit götürmə (CRD IV altında) və pərakəndə aktivlərin idarə edilməsi (UCITS) kimi bank xidmətlərinə şamil edilmir. Nəticədə, daha mürəkkəb Aİ tənzimləməsi altında fəaliyyət göstərmələri lazım olacaqdır. (Sowels, 2017: s.7) Hazırda görünən budur ki, Aİ ilə Birləşmiş Krallıq arasında maliyyə sahəsində gələcək münasibətlər məhz ekvivalentlik qaydaları əsasında qurulacaq. Bu halda münasibətlərin səviyyəsi Avropa ekvivalentliyi qaydalarının təkamülündən və ya ikitərəfli müqavilələrin mahiyyətindən asılı olacaqdır. London eyni zamanda bank sektorundada (aktivlər üzrə 10.2 trln. ABŞ dolları) Avropada ikinci, dünyada 5-cidir. (TheCityUK, 2020: s.12) Avropanın əsas bankları əməliyyatlarını məhz Londondan aparır. Breksit sonrası bank sektoru daha yüksək komissiya ilə qarşılaşa bilər və bu hal onların gəlirlərinə əsaslı təsir edəcək.

Londonun özündə cəmləşdirdiyi “çətinliklərdən” biri, klirinq mərkəzi tərəfindən aparılan avro əsaslı törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlarının əsas bazası olmasıdır (Sowels, 2017: s.10). Qeyd edək ki, bu əməliyyatların avrozonadan kənarda baş verməsi bir qərar mübahisəlidir. Avropa Mərkəzi Bankı bu tipli əməliyyatlara görə 2011-ci ildə likvidliyi dəstəkləməyəcəyini bildirdi (ECB, 2015).

Lakin Krallıq Avropa Ədalət Məhkəməsində bu qərara qarşı çıxmaqla qələbə qazandı. Krallığın Aİ-ni tərk etməsi fonunda bu qərar yenidən qüvvəyə minə bilər. Çünki AMB bu halda Aİ yurisdiksiyasından kənarda qalan Krallıq üzərində qərarı daha rahat şəkildə qəbul edə bilər. Lakin unutmayaq ki, Avropada bu işləri görmək üçün heç bir maliyyə mərkəzinin London kimi infrastrukturunu mövcud deyil, texniki və hüquqi problemlər həll edilməlidir. Bu isə bazarda stabilliyi pozacaqdır. “Köçürmə” prosesi xərclərə səbəb olacaq. Çox saylı şirkətin, investorların, müştərilərin London maliyyə mərkəzindən yer dəyişməsi asan başa gəlməyəcək.

Maliyyə mərkəzi olmaq uğrunda “müharibə”

Avropanın bir nömrəli maliyyə mərkəzi olmaq uğrunda mübarizədə Frankfurt, Paris, Amsterdam və digər mühüm maliyyə mərkəzləri ön plana çıxır. Bu şəhərlər Avropanın mühüm meqapolisləri olsalarda onların maliyyə mərkəzi rolunu oynamaları üçün Londonda olan infraquruktura və peşəkar mühitə sahib deyillər. Əgər bu şəhərlər bir maliyyə mərkəzi olaraq nəzərdən keçirilsə çox limitli imkanlara sahibdirlər, bu da sonda investorlar üçün ümumən Avropa maliyyə bazarlarının cəlb ediciliyini azaldacaqdır. (Howarth, 2017: s.8) (Williams-Grunt, 2021)

Breksit-in maliyyə bazarlarına təsirinin əsas istiqamətləri

Breksitin maliyyə bazarlarına təsirləri bir neçə istiqamətdən olacağını düşünürük. İlk əvvəl EY şirkətinin 2020-ci ilin oktyabr ayında aparmış olduğu araşdırmada 7500 maliyyə xidməti ilə bağlı iş yerinin Krallığı tərk etdiyini deyir. Eyni zamanda Krallıq iqtisadiyyatının 7%-i və vergi daxil olmalarının 10%-i məhz bu sektorun payına düşür (Graham, 2020). Bütün bunlarla yanaşı “Ticarət və Əməkdaşlıq razılaşmasında” maliyyə sektoruna çox az toxunulur.

Vahid bazarın təqdim etmiş olduğu əsas üstünlüklərindən birincisi əlbəttəki, pasport hüququdur. Bu hüquq İttifaq şirkətlərinin öz xidmətlərini İttifaq daxilində təmin etməyə imkan verən ‘vahid lisenziya’ konsepsiyasıdır (Casper De Vries, 2017: s.22). Məhz bu məsələ maliyyə bazarlarında yaranmış olan qeyri-müəyyənliyin səbəbi idi. Çünki Breksit nəticəsində Krallıq rezidentləri bu hüququ itirmiş oldular. Qeyri-müəyyənlik isə tənzim etmənin necə olması və bunun nəticəsində Krallıq iqtisadiyyatında nələrin baş verəcəyi idi. Həmçinin bu hüququn itirilməsi kapital

axını anlamına gəlir. Bu vəziyyətdə digər çıxış yolu isə AİZ-yə daxil olan ölkələrdən birində törəmə müəssisə qurmaqdır. Bu hüquqdan istifadə edən təqribən 5500 maliyyə xidməti üzrə ixtisaslaşmış Krallıq şirkəti mövcuddur. Pasport hüququ özündə 9 növ pasportu birləşdirir: alternativ investisiyalar üzrə fond mecerləri; kredit vasitəçiləri; kredit təşkilatları; e-pul təşkilatları; sığortaçılar və təkrar sığortaçılar; sığorta vasitəçiləri; investisiya şirkətləri; ödəniş institutları; UCITS menecerləri üzrə (Antoniou McCollum & LLC, 2018) (Casper De Vries, 2017: s.22).

Cədvəl 4: Aİ-nin Avropa İqtisadi Zonasına aid maliyyə sahəsində tənzim etmə qaydaları

Maliyyə xidməti	Aİ qanunvericiliyi	Maliyyəti
Bank sektoru	MiFiD II / MiFiR	investisiya xidmətləri və fəaliyyəti üzrə
	CRD IV / CRR	topdan və pərakəndə kommersiya bankçılığı
Aktivlərin idarə edilməsi	AIFMD	Peşəkar müştərilərə satılan UCITS-dan kənar fondlar
	UCITS	Pərakəndə müştərilərə satılan Aİ mərkəzli fondlar
Sığorta	Solvency II	Sığorta və təkrar sığorta fəaliyyəti
Bazar infrastruktur	EMIR	Mərkəzi kliring tərəfləri CCP-lər

Mənbə: Casper De Vries 2017-ci il araşdırmaları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, ([www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/602058/IPOL_STU\(2017\)602058_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/602058/IPOL_STU(2017)602058_EN.pdf))

Korporativ bankçılıq: Krallıq mərkəzli bir bank, *Dördüncü Kapital Tələbləri Direktivi* (CRD IV) pasportunu, başqa bir Aİ üzvü olan ölkəyə məxsus müəssisəyə məsləhət xidmətləri, borc vermə, saxlama və ya depozit xidmətləri göstərmək üçün istifadə edə bilər. Xidmət törəmə müəssisəsi üçün keçərlidir. (BBA.org.uk, 2016: s.2)

Maliyyə bazarında xidmətlər: Krallıq bankına *Bazarda Maliyyə Alətləri Direktivinə* (MiFiD) əsasən London maliyyə bazarı vasitəsilə kredit hedcinqi, borc və ya məzənnə riskinin azaldılması üçün törəmə maliyyə aləti alınmasına imkan verir. Krallıqdakı banklar maliyyə alətlərinin alqı-satqısı və Aİ-nin ticarət yerlərində ticarət etmək üçün MiFiD pasportundan istifadə edirlər. (BBA.org.uk, 2016: s.2)

Fərdi bankçılıq: Krallıq mərkəzli banklar CRD və MiFiD pasportlarından öz Aİ vətəndaşı olan fərdi müştərilərinə investisiya portfellerinin idarə edilməsi, maliyyə planı və kredit məsələləri kimi xidmətlər göstərirlər. *Ödəniş Xidmətləri Direktivi* vasitəsilə banklar və bank olmayan qurumların ödənişləri tənzim edilirdi. Pasport hüququ eyni zamanda İttifaq mənşəli şirkətlərdə aiddir. Lakin pasport

hüququnun itirilməsi əsas etibarını ilə AİZ-ya maliyyə xidmətlərinin əsas idxalçısı olan Krallıq üçün itki hesab edilir (BBA.org.uk, 2016: s.4).

Pasport hüququnun itirilməsi nəticəsində münasibətlər *ekvivalentlik prinsipi* üzrə tənzim ediləcək. "Ekvivalentlik", Avropa Komissiyasının üçüncü bir ölkənin tənzimləmə, nəzarət və icra rejiminin Aİ –nin müvafiq quruluşuna bərabər olduğunun qiymətləndirildiyi prosesi ifadə edir. Rejim altında fəaliyyət göstərən maliyyə və bank xidmətləri Aİ bazarı ilə birbaşa əlaqədə məhdudiyyətlərlə üzləşirlər (Casper De Vries, 2017: s.23). Bank xidmətləri (kredit və depozit), ödəniş xidmətləri və UCITS sektorları üzrə ekvivalentlik rejimi mümkün deyil. Alternativ investisiya fondları və tənzimlənən bazarlar (MiFiD) üzrə yalnız peşəkar xidmətlər üzrə tənzimləmə işləkdir. Ümumilikdə rejim maliyyə sektorunu tam əhatə etməmişdir. İttifaqda bununla bağlı inkişaf getməkdədir. Bank və sığorta sektorlarında rejim hələki mövcud deyil. İnvestisiya xidmətləri üzrə, birjadan kənar derivativlərin tənzim edilməsi üzrə (EMİR), kredit reyting agentlikləri üzrə, qiymətli kağızların maliyyələşdirilməsi əməliyyatları üzrə (SFTR) qaydalar ekvivalentlik rejimində tam təmin edilir (Casper De Vries, 2017: s.24). Krallıq rejimin üst formasını əldə etməyə çalışırdı.

Fərqi anlamaq üçün bir misala baxaq. Krallıq mənşəli bank İttifaqdan olan müştəriyə beynəlxalq kredit bazarında kredit və istiqraz emissiya etmək üçün xidmət göstərir. Əməliyyatın bir hissəsi olan bank Aİ şirkətinə valyuta və faiz dərəcəsi riskindən qorunmaq üçün törmə maliyyə aləti təqdim edir. Bank bu xidmətləri müştəriyə CRD IV və MiFiD üzrə pasport hüququ ilə həyata keçirir. Ekvivalentlik qaydalarında CRD IV mövcud deyil, bununla kredit verilməsini və məsləhət xidməti məhdudlaşmış olur. Əgər Aİ tərəfindən üçüncü ölkə üçün nəzərdə tutulan MiFiD II qaydaları Krallıq üçün ekvivalentliyi tanısaydı, Krallıq bankına ESMA tərəfindən əlavə icazə verilmiş olacağı təqdirdə xidmət mümkün ola bilər. (BBA.org.uk, 2016: s.6)

Maliyyə bazarlarında Breksit effekti

Forex bazarı: Bu bazar informasiyaların təsrinə qarşı həssaslığı ilə seçilir. Beləki Breksit effekti bazarda əsasən iki formada təzahür edir: informasiya və qərarların təsiri. Təsirlər bir çox halda mənfi yöndə olmuşdur. “No-deal Brexit”,

“Hard Brexit” barədə mənfi xəbərlər mənfi təsirlə yadda qalmışdır. Breksit effekti əsasən funt və avronun timsalında qeydə alınmışdır.

Cədvəl 5: Breksit effektinin funt və avronun məzənnəsinə ABŞ dolları qarşısında mənfi təsirləri, 2016-2020-ci illər üzrə

Tarix	Proses	Effekt (GBP)	Effekt (EUR)
2016 iyun 24	Breksit referendum	-8.06%	-2.39%
2016 iyun 25	D.Cameron və J.Hill-in istefası	-3.37%	-0.82%
2016 iyul 13	T.Mey-in baş nazir seçilməsi	-0.72%	+0.28%
2016 oktyabrının 11-dən sonra	T.Mey-in ‘Article 50’-ni anons etməsi	-7%	
2017 yanvar 16	T.Mey tərəfindən pessimist çıxış	-1.08%	-0.39%
2017 iyun 19	Breksit danışıqlarının başlanması	Zamanla dəyər itirdi	-0.5%
2018-in ikinci yarısı	‘No-deal Brexit’ effekti	Azalan trend \$1.35>>\$ 1.25	Azalan trend \$1.16>>\$1.13
2019 yanvar 15 və mart 12	T.Meyin parlament uğursuzluqları	-0.60%	-0.52%
2019 aprel 5	‘Article 50’-nin vaxtı uzadıldı	-0.73%	-0.04%
2019 dekabr 20	Keçid periodunun qısaldılması	-1.51%	-0.39%
2020 noyabr 19	Aİ-nin danışıqlarda iştirak edən heyyyətinin Covid-19-a yoluxması	-0.40%	+0.18

Mənbə: İngiltərə Bankının 2016-2020-ci illə aid göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb, (www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates)

Cədvəl 6: Breksit effektinin funt və avronun məzənnəsinə ABŞ dolları qarşısında müsbət təsirləri, 2016-2020-ci illər üzrə

Tarix	Proses	Effekt (GBP)	Effekt (EUR)
2017 Aprel 18	T.Mey parlament seçkilərini elan etdi	\$1.27>>\$1.32	\$1.07>>\$1.13
2017 Sentyabr ayı	‘Soft Brexit’ informasiyası	\$1.36	\$1.2035
2018 Aprel 17	Brexit referendumundan sonra ən yüksək hədd	\$1.4288	\$1.2510 (1Fev)
2019 May 24	T.Meyin istefa xəbəri	+0.45%	+0.21%
2020 Yanvar 31	Brexit günü	+0.81%	+0.56%
2020 Noyabr 23	Boris Consonun “mühüm” təsir planı	+0.60%	-0.11%
2020 Dekabr 24 (23)	Ticarət və Əməkdaşlıq barədə saziş	+0.47 (+0.97)	+0.01% (+0.20%)
2020 dekabr 31	Keçid müddətinin sonu	+0.37%	-0.66%

Mənbə: İngiltərə Bankının 2016-2020-ci illə aid göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb, (www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates)

Bazarda ən “əlamətdar” hadisə əlbəttəki 2016-cı ilin referendumu idi. Bu tarixdə avro tarixində ABŞ dolları qarşısında ən yüksək dəyər itkisi (-2.39%) yaşamış oldu. Eyni hal funt üçün 1985-ci ildən sonra ən aşağı dəyər qazanması və dəyər itkisi (-8.06%) ilə əlamətdar oldu (Cədvəl 5).

Cədvəl 7: Funt Sterlinqin məzənnəsinin 2014-2019-cu illər üzrə statistik analizi

<i>İllər</i>	<i>Orta dəyər</i>	<i>Median</i>	<i>Maksimum</i>	<i>Minimum</i>	<i>Std.Dev.</i>	<i>Çarpıqlıq</i>	<i>Kurtozis</i>
2014	1,6476	1,6595	1,7166	1,5514	0,0446	-0,6006	2,3421
2015	1,5285	1,5297	1,5884	1,4632	0,0273	-0,1380	2,3184
2016	1,3554	1,3342	1,4879	1,2123	0,0849	-0,1739	1,4940
2017	1,2889	1,2932	1,3593	1,2048	0,0373	-0,2309	2,0979
2018	1,3351	1,3235	1,4338	1,2486	0,0486	0,3257	1,8518
2019	1,2768	1,2852	1,3339	1,2037	0,0333	-0,4992	2,2320

Mənbə: İngiltərə Bankından 2014-2019-cu illərə aid göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır, (www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates)

Düşünürük ki, Breksit effektini aydın şəkildə analiz etməyin ən sadə yolu məhz funt ilə dolların məzənnəsinə nəzər yetirməkdir. Breksit informasiyalarının gündəmdə olduğu zaman aralıqlarında valyutanın dəyərində dalğalanmalar qeydə alınmışdır. Müsbət yönlü dalğalanma əsasən “Soft Brexit” xəbərləri ilə baş verir.

Cədvəl 7-də həyata keçirdiyimiz riyazi analizə əsasən funt sterlinq üçün əsas riskli illər 2016 və 2018-ci illərdir. Riyazi göstəricilər arasında əsaslı fərqlər məhz bu iki ildə qeydə alınıb. Eyni zamanda 2017 və 2019-cu illər Breksit qeyri-müəyyənliyi şəratində funt sterlinqin məzənnəsi üçün əsas müsbət illər olaraq yadda qalmışdır. 2020-ci il Covid-19-un əsaslı təsirlərinin olmasına görə toxunulmamışdır.

Cədvəl 8: Breksit-ə aid müxtəlif informasiyaların Funtun məzənnəsinə təsirləri

	<i>Ortalama təsir (%)</i>	<i>Maksimum təsir (%)</i>	<i>Minimum təsir (%)</i>
Sərt Breksit	3.60%	8.60	2.0%
Yumşaq Breksit	2.80%	3.20%	2.40%
İrlandiyanın sərhəddi	2.50%	4.0%	0.8%
Razılaşmasız Breksit	7.70%	9.45%	6.04%

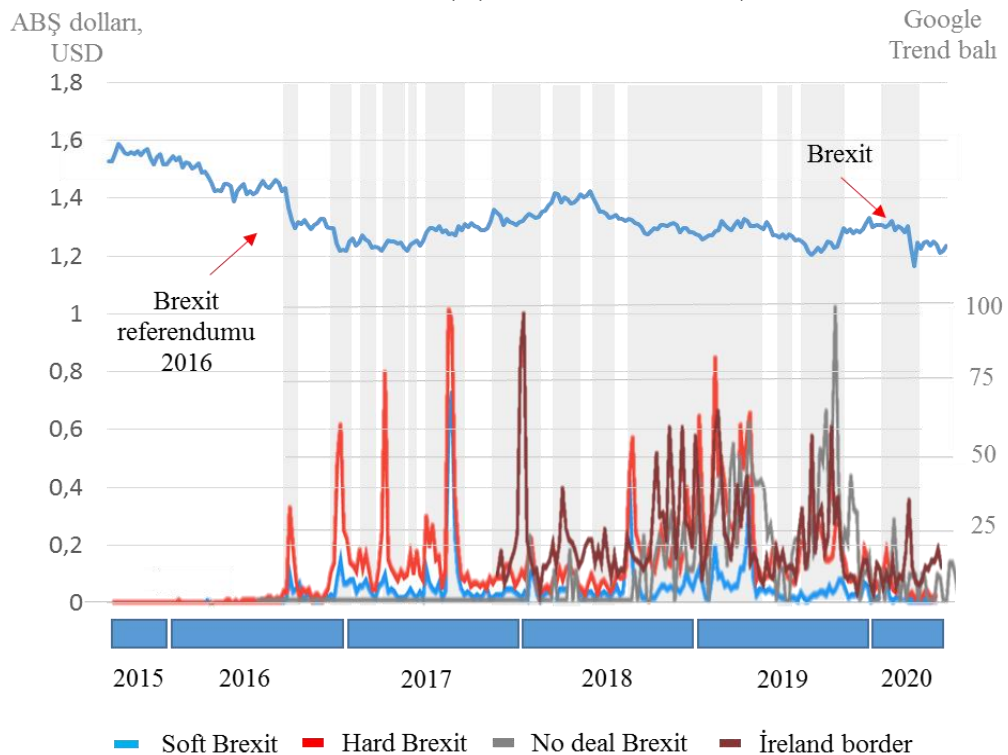
Mənbə: İngiltərə Bankından 2016-2019-cu illərə aid göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır, (www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates)

Qrafik 8-də funtun ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi ilə Google platformasında axtarılan əsas Breksit informasiyalarının müqayisəsini görə bilərik. Göründüyü kimi informasiyaların təsiri ilə məzənnədə müəyyən dalğalanmalar olmuşdur.

Axtarışların indekslərinə individual olaraq yanaşmışıq. Müqayisədə isə əsas xəbər “Brexit” və “No-deal Brexit” informasiyasıdır. Bu üsul ilə biz ictimayətin daha çox nə ilə maraqlanmasını müəyyən edə bilirik ki, bu da verilmiş zaman aralığında hansı informasiyanın bazarlara daha çox təsir etməsini müəyyən etməkdə yardımçı olur.

İnformasiyaların təsirlərini müşahidlərə əsasən təqribi olaraq faiz ekvivalentində müəyyən etdik:

Qrafik 8: Google Trend-də «No-deal Brexit», «Hard Brexit», «Soft Brexit», «İreland border» ilə bağlı axtarışların Funt Sterlinqin məzənnəsi ilə müqayisəsi (GBP/USD) (dünya üzrə axtarışlar) (2015-2020, həftəlik)

Mənbə: İngiltərə Bankı və Google Trend göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2015-2020, (www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates), (www.trends.google.com)

İstiqraz bazarı: Dövlət istiqraz bazarı 24 iyun 2016-cı il və ya referendum günündən sonra 10 illik dövlət istiqrazları üzrə 26 baza bəndi həcmində geriləmə və ya 20 il ərzində bir günlük ən böyük hərəkətilik ilə yadda qalmışdır. Dövlət istiqrazları bazarı əsas etibarilə investorlar üçün riski aşağı olan maliyyə alətidir. Referendumun ardından ödəmə mükafatı 10 baza bəndi və riskdən azad dərəcələr üzrə gözləntilər 16 baza bəndi azalma sərgilədi. Bir sıra analizlərə əsasən istiqraz gəlirliyindəki enişin səbəbi gələcək qısamüddətli faiz dərəcələri ilə əlaqələndirilir (Jagjit S. Chadha, 2018). Eyni zamanda düşünürük ki, bu prosesə risksiz dərəcə

gözləntilərində olan azalma və Funtun dəyər itkisində təsir edir. Bu bazarda da sərt siyasi bəyanatların mənfi təsirini müəyyən etmiş olduq. Referendum daha çox riskdən azad dərəcələrə təsir etsə də, İngiltərə Bankının ilk müdaxiləsinin ardından vəziyyətdə geri dönüş hiss edilir. Bankın maliyyə bazarlarına etmiş olduğu müdaxilələr, xüsusilə uzunmüddətli istiqrazların alışının ardından ödəmə mükafatı mənfi cavab verməyə meyl etmişdir. İngiltərə Bankının genişləndirici pul siyasətinin, iqtisadi perspektivdə gözlənilən zəifləmə və qeyri-müəyyən vəziyyətin təsiri ilə istiqrazlar üzrə risk mükafatlarında pisləşmə qeyd alınır. Bu kimi satın alma proqramları 2008-ci ildən bəri mükafat göstəricisində azalma ilə yadda qalmışdır (Jagjit S. Chadha, 2018: s.3).

Breksit effekti Avrobondlardan da yan keçmədi. Bir sıra investorlar Breksit razılaşması sayəsində Aİ bank istiqrazlarının yeni tənzim etmə qaydalarına uyğun gəlməyəcəyinə ümid edirdilər. Onlar Krallığın qanunvericiliyinə əsasən yaradılmışdır. Bu aktivlər çox zərərli ola bilər. Avro əsaslı istiqrazlarda da bu problemlər mövcud idi (ukandeu.ac.uk/the-impact-of-brexit-on-bond-prices/, 2020).

Əmtəə bazarı: Bazarlarda Breksit referendumu neft və mis məhsulları üzrə azalma, qızıl üzrə isə artımla yadda qaldı. Bu halı investorların risklə bağlı davranışı ilə əlaqələndiririk. Bu bazarda əsas problemi vahid bazarın tərk edilməsi və ondan sonrakı tənzim etmə qaydaları ilə bağlıdır. İlk əvvəl əgər İttifaqın EMİR qaydalarına alternativ tapılmayacağı halda İttifaqa məxsus törəmə maliyyə alətləri Krallıq maliyyə bazarında Breksit-ə qədər *birjada ticarət edilən (ETDs) törəmə maliyyə aləti* kimi kateqoriyalaşdırılırdısa, Breksit sonrası *birjadan kənar (OTCDs) ticarət edilən törəmə maliyyə aləti* kimi təsnifləşdiriləcəkdir (Schilling, 2020). Klirinq üzrə üçüncü ölkələrə münasibətdə müəyyən güzəştlər mövcuddur. Lakin Krallıq ilə bağlanan ticarət müqaviləsi bu iş araşdırılan zaman hələ ictimayətə tam açıqlanmamışdır. Digər bir məsələ isə MiFiD II ilə bağlıdır. MiFiD II Avropanın enerji və əmtəə bazarına mühüm təsir imkanlarına malikdir və Breksit vəziyyətində bu bazarda məhdudiyyətlər əmələ gələcək. Krallıq mənşəli şirkətlər post Breksit dövründə Aİ-də fəaliyyətlərinə davam etdirmək üçün qeydiyyatdan keçməlidirlər. Aİ ölkələrinə Əmtəə bazarlarında əsas çətinliklərin neft, təbii qaz, maye qaz, elektrik, kömür,

CO₂, bio enerji, polad, şəkər və taxıl bazarlarında yaranacağını proqnoz etmək olardı (Nick Coleman, 2020), lakin *Topdan Enerji Bazarının Bütövlüyü və Şəffaflığı Haqqında Əsasnaməsinə* görə təbii qaz, neft və maye qaz isə tarifdən azad olduğuna görə hər hansı bir çətinliyin yaranacağına ümid etmirik (Maycock, 2016: s.4). Ticarət müqaviləsi bağlandıqdan sonra, tariflər sıfır səviyyəsindədir və ƏDV meydana gəlmişdir (Moriarty, 2020).

Sığorta bazarı: Sığorta sektoruna görə Avropada Birləşmiş Krallıq lider, dünyada isə 4-cüdür. 1.8 trln. Funt həcmində sərmayə idarə edilir və 300 mindən çox işçi bu sahədə çalışır (Deloitte, 2019: s.1). Sektorun ölkə iqtisadiyyatına illik qatqısı 126.9 mlrd. funt həcmindədir. Burada əsas müzakirə mövzusu “Solvency II” qaydaları ilə bağlıdır. Breksit gündəmə gələndən bəri sığorta sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslər bu qaydalarda dəyişikliklərlə bağlı narahatlıqlarını dilə gətirirdilər (Ludovic T., 2020). Xüsusilə həyat sığortası sektorunda referendumdan sonra Aviva, Legal&General, Standard Life kimi şirkətlərin səhmləri 15%-in üzərində, ABŞ şirkətləri olan AIG 4.7%, MetLife və Prudential 7%-lik bir azalma yaşamış oldu. Burada risk marjası və ya riskli aktivlər üzrə kapital tələbləri kimi məsələlər gündəmədədir. Eyni zamanda Krallıq Xəzinəsinin 2020-ci il icmalında bu qaydaların əsasən Avropanın sığorta bazarına uyğunlaşdırıldığını və Krallığın sığorta bazarının müxtəlifliklərinin nəzərə alınmadığını qeyd edilir. “Solvency II” qaydalarına Krallıq hökuməti tərəfindən müəyyən əlavələr təklif edilir: (HM Treasury, 2020: s.26)

- *Ödəmə qabiliyyəti kapital tələbi:* Krallığın sığorta bazarını nəzərə almaqla daha yaxşı risk profili qurmaq; Risklərin daha yaxşı ölçülməsini və kapitallaşmasını təşviq etmək üçün kapital tələbi hesablamasında edilməli dəyişikliklər; və s.

- *Texniki Təminatlar üzrə Keçid Tədbirinin Hesablanması:* Müraciət müddətində sadələşdirmələr, xüsusilə varislik modellərinin saxlanılması tələbi.

- *Hesabat tələbləri:* bir sıra hesabat formalarında sadələşdirmələr.

- *Xarici sığorta şirkətlərinin filialları üzrə kapital tələbləri:* Breksit-dən sonra xarici şirkətlərin filialları üçün kapital tələblərində sadələşdirilmələr təklif edilir.

Aİ Breksit-in sığorta sektoruna təsirini azaltmaq üçün addım atmaqda tələsməməsi hiss edilir. Lakin üzv dövlətlər və Krallıq bu istiqamətdə addımlar

atmışdır. 2018-ci ildə “Müvəqqəti İcazə Rejimi” (TPR) qəbul edilmişdir. TPR, Birləşmiş Krallıq Maliyyə Xidməti və Bazarlar Qanununun 4A bəndinə əsasən icazə üçün müraciət etmiş və ya müraciət etmək niyyətində olan hər hansı bir sığortaçı “TPR sığortaçısı” kimi qeydiyyatdan keçə bilər (BoE, 2020). Bu şəkildə qeydiyyatdan keçmiş sığortaçı, İngiltərənin Prudensial Tənzimləmə Təşkilatı müvafiq lisenziya müraciəti ilə bağlı qəti qərar qəbul edənə qədər lisenziyalı sayılır. “Maliyyə xidmətləri müqavilələri rejimi” (FSCR) adlı qanunvericiliyə əsasən sığorta şirkətləri TPR-ə uyğun gəldikdə 15 il ərzində lisenziyasız fəaliyyət göstərə bilərlər (BoE, 2020).

Krallıq üzrə sığorta portfəllərinə nəzər salsaq 2008-ci ildən artan trendi izləyən portfəllər, 2015-ci ildə maksimum məbləğ olan 2.138 mln. avroya bərabər olmuşdur. 2016-cı ildə -5%-lik azalma yaşamış və 2017-ci ildə 0.3% artım, 2018-ci ildə -4.7% azalmışdır. Krallıq şirkətlərinin Aİ sığorta bazarında paylarına nəzər yetirsək 2015-ci ildə 21.8%, 2016-cı ildə 19.9%, 2017-ci ildə 19.8%, 2018-ci ildə 19.1% olmaqla davamlı olaraq azalmışdır. (www.statista.com/topics/4511/insurance-industry-uk/, 2020)

Törəmə maliyyə alətləri bazarı: Avropa törəmə maliyyə alətləri və ya derivativlər bazarı olduqca nəhəng olmaqla Londonda cəmlənmişdir. ESMA-nın 2019-cu ildə Avropanın derivativ bazarı 681 trln. Avro dəyərində qiymətləndirir. 2016-cı ildə gündəlik 9.4 trln. ABŞ dolları həcmində törəmə maliyyə aləti ticarət edilirdi. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankına görə dünya üzrə bu tipli əməliyyatların 43%-i Birləşmiş Krallıqda baş verir və Avro nominallı derivativlərlə aparılan əməliyyatların həcmi Fransadan 4 dəfə çoxdur (Bird, 2016).

Krallıqda cəmlənmiş derivativlərin 92%-ni birjadan kənar (OTC), 8%-ni isə birjada ticarət edilən (ETD) alətlər tutur. İngiltərə Bankına görə Krallıq və İttifaq arasında klirinq edilməmiş OTC müqavilələrinin nominal dəyəri 17 trln. Funttur. Bu məbləğin 12 trln. Funtu 2020-ci ilin 31 dekabrından sonraya aiddir. Əgər post Breksit dövründə Krallıq üçün “Mərkəzi Qarşı Tərəf Tənzimetməsi” (CCPs) Avropa Bazar İnfrastrukturunu Tənzim etməsi (EMİR) tərəfindən qəbul edilməzsə, bu halda İttifaq rezidentləri və global törəmə maliyyə alətləri bazarının nümayəndələrinin klirinq xidmətlərində xərclərin, sistematik riskin artması və bazara girişin çətinləşməsi ilə xarakterizə olunacaq (Fillmann, 2020).

Digər problem İttifaq mənşəli qeyri-maliyyə şirkətlərinin əmtəə əsaslı derivativlərlə Krallıqda apardığı əməliyyatlardır. Çünki qeyri-maliyyə şirkətləri heçdə EMİR-də klirinq və girov öhdəlikləri daşımır. İlk növbədə problemlə qarşılaşanlar məhz kimyəvi və enerji xammalı istehsalçıları ola bilər.

Breksit sonrası Krallıq ticarət məkanları 3-cü ölkənin ticarət məkanı olaraq tanınacaq. Belə olduqda hazırda birjada ticarət edilən törəmə maliyyə alətləri birjadan kənar OTC-lər kimi qəbul ediləcək. Çıxış yolu, bazarın dəyişdirilməsidir (Demary, 2017: s.2). Bu halda likvidlik problemi, bazarda qeyri-müəyyənlik və sair bu kimi problemlər yaranacaq.

Aİ-nin maliyyə sahəsində tənzim edici orqanlar Krallıqla İttifaq arasında Breksit səbəbi ilə əvvəlki OTC müqavilələrinin genişləndirilməsinə qarşıdırlar. Lakin qeyri-müəyyənliklər şəraitində tərəflər arasında ikitərəfli girov və öhdəliklər olmadan əməliyyatların baş tuta biləcəyini düşünmürük. (ESMA, 2020)

25 noyabr 2020-ci ildə ESMA-nın yayımladığı məlumatda bildirilirki, investisiya şirkətləri üçün 31 dekabr 2020-ci ildən sonra Aİ ticarət yerlərində və ekvivalent olaraq bilinən yerlərdə derivativlər üzrə mövcud ticarət öhdəliyini (DTO) qüvvədə saxlayır. Bildirilir ki, DTO məqsədi ilə bazarların kifayət qədər likvidliyi mütəmaddə olaraq analiz ediləcək. (ESMA, 2020)

Kriptovalyuta bazarında Breksit effekti: 2019-cu ildə apardığımız araşdırmaya əsasən kriptovalyutaların dəyərinin iqtisadi çətinliklərdən təsirlənərək yüksəldiyi nəticəsinə gəlmişdik (Hüseynzadə, 2019: s.78). Belə olduqda Breksit prosesində müəyyən təsirlərinin olması qaçılmazdır. 2016-cı il 24 iyun tarixində Bitcoin-in dəyərində +6.43%-lik artım, 2017-ci il 17 yanvar tarixində T.Meyin bədbin çıxışından sonra +8.9%, “Article 50”-nin uzadılması xəbəri +2.87%, “No-deal Brexit”-in hər iki dalğasında artımlar, 2018-ci il aprel ayında və 2019-cu ilin sonunda isə “No-deal Brexit” gündəmdən düşdükdə Bitcoin-in dəyərində azalma görünür. 2020-ci il 31 yanvar Breksit günü -1.53% azalma qeydə alınıb. Əgər müvafiq tarixləri funt sterlinq və avro üzrə müqayisə etsək bu halda tam əks təsirləri müşahidə etmiş olacağıq (Investing.com, 2020).

Fond birjalari: Krallığın fond birjasının əsas indeksi olan FTSE 100 indeksinin Avropanın digər fond indeksləri ilə xüsusi bir əlaqəsi mövcuddur. Referenduma qədər olan zaman aralığına nəzər salaq. DCC GARCH modeli vasitəsilə 3 bazarın göstəricilərinə görə əsasən Krallıq fond birjası Almaniya və Fransa fond birjalari ilə yüksək korrelyasiya münasibətlərinə sahibdir. Bu hal FTSE 100 indeksinin funt-avro məzənnəsi ilə normallaşdırıldığı haldada eynidir (Raddant, 2016). FTSE 100 indeksində baş verən proseslər ümumən Avropa maliyyə bazarlarındada dalğalanmalarla xarakterizə olacaq. Lakin unutmayaq ki, FTSE 250 indeksi Krallıq iqtisadiyyatını daha çox təmsil edir. Bir sıra araşdırmalarda referenduma qədər və sonrakı dövrdə şirkətlərinin gəlirliyi fərləndirilir. Məsələn, gəlirlilik dərəcəsi referendumdan əvvəl Avropa İttifaqında qalmağa dair sənədə imza atan şirkətlər üçün daha çox mənfi olmuş və bu təsirlər xüsusilə referendum dövründə daha güclü olmuşdur (Khurram Shahzad, 2017: s.26).

Biz daha əvvəldə qeyd etmişdik ki, Breksit-lə bağlı mənfi hallara funt mənfi reaksiya verir. Xüsusilə Breksit referendumu günü funt -8.06%-lik ucuzlaşma yaşamış oldu və hər dəfə mənfi xəbərlər fonunda dəyər itkisi qaçılmaz hal almışdır. Fond indeksləri üçün bu hal bir qədər fərqlidir. Beləki, Avropanın əsas fond indeksləri olan FTSE 100, FTSE 250, DAX, CAC 40, Euronext 100 indeksləri referendum gününə qədər və 23 iyun tarixində ciddi dalğalanma yaşamış oldular. Beləki indekslər ümumilikdə 2015-ci ilin noyabr ayından etibarən azalan trendi izləmişlər, 2016-vı il 23-24 iyun tarixlərində indekslər itki ilə yadda qalmış və növbəti zaman periodunda əvvəlkinə itiki bərpa etməklə yanaşı daha yüksək dəyər qazanmışlar. Referendumun nəticəsi ilə, FTSE 250 indeksi -7.2% azalma ilə 16.088 bəndə qədər endi, FTSE 100 -3.15%-lik dəyər itkisi yaşadı. Bu indeksə daxil olan maliyyə şirkəti Aldermore -32%-lik enmə, inşaat sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərdən Crest Nocolson -26%, FTSE 100-ə daxil olan Taylor Wimpey -29% dəyər itkisi yaşadı. Avropanın digər indekslərindən DAX (-6.8%), CAC (-8%), Euro Stoxx 600 (-7%) dəyər itirdi. İngiltərə Bankının 250 mlrd. funtluq müdaxilə xəbəri ilə müəyyən yüksəlişlər yaşanmış oldu. Nəticələr müəyyən tarixi rekordlarla yadda qaldı. Məsələn, DAX -6.8% ilə 2008-ci ildən sonra ən aşağı həddə, CAC 40 -8%,

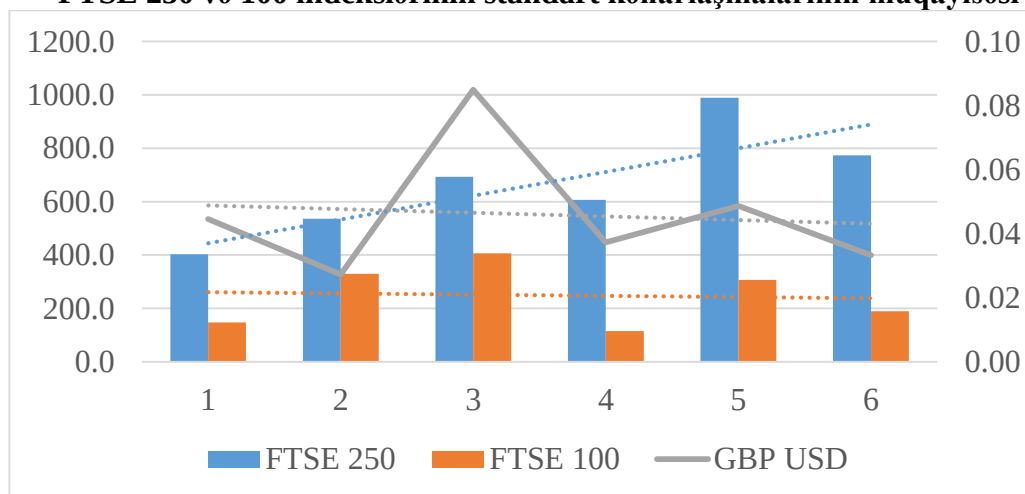
Madrid və Milan birjalarında -12% olmaqla geriləmə qeydə alındı. Krallığın əsas bankları olan Lloyds -21%, Royal Bank of Schotland -18.8% və Barclays -17.7% eniş etdi. Santander -20%, Societe Generale -20% və BNP Paribas -17.4%, Deutsche Bank -14.1%, Commerzbank -13% enişlə yadda qaldılar. (Johnston, 2016)

FTSE 100-ə daxil olan şirkətlərin gəlirlərinin 77%-i xarici bazarlardandır. İttifaq və eləcə də Krallıq bazarının gəlirlərdə payı 40% həcmindədir. (Ward K. , 2020) Bu halda funtun dəyər itkisi nəticəsində bu şirkətlərin qazancının ölkəyə daxil olması halında daha çox vəsait yaradılmış olur. Lakin riyazi analiz nəticəsində müəyyən etmiş olduq ki, FSTE 100 ilə funtun arasında bu tipli korreysiya asılılığı heç də özünü həmişə doğrultmur. Digər təsirləri nəzərə almalıyıq. Məsələn, Covid-19, ABŞ prezident seçkiləri nəticəsində birjalarda davranışlar fərqli olmuşdur.

2016-cı ilin referendumundan 31 yanvar 2020-ci ilə qədər zaman aralığında göstəricilərdə müəyyən dalğalanmalar olsada sonda FTSE 100 +18.69%, FTSE 250 +31.42%, CAC +41.39%, DAX +35.84% dəyər qazanmış oldu (investing.com, 2020).

Breksit effektinin bazarlara təsiri ani olaraq baş vermişdir və maksimum 3 gün ərzində itki bərpa olunmuş və hətta yüksəliş qeydə alınmışdır.

Qrafik 9: 2014-2019-cı illərdə Funt sterlinin məzənnəsinin standart kənarlaşması ilə FTSE 250 və 100 indekslərinin standart kənarlaşmalarının müqayisəsi

Mənbə: İngiltərə Bankı və Investing.com-dan əldə edilən göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır, (www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates)

Ticarət sazişinin imzalandığı 24 dekabr 2020-ci ild tarixindən bu araşdırmanın aparıldığı 22 fevral 2021-ci il tarixinə qədər FTSE 100 +1.87%; FTSE 250 +2.38%; DAX +2.99%; CAC +4.56%; S&P 500 +5.5%; NIKKEI 225 +12.56%; DOW

JONES +4.29%; NASDAQ +8.35%-lik artımla yadda qaldı (investing.com, 2020). Qeyd edilən zaman aralığında FTSE indekləri ən aşağı artım sərgiləyən indekslərdir.

Qrafik 9 funt sterlinqin ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi və FTSE 100 və 250 indekslərinin standart kənarlaşmalarının müqayisəsini əks etdirir. Bu qrafikə əsasən demək olar ki, volatillik göstəricisində FTSE 250 daha çox asılıdır. Həmçinin FTSE 100 indeksi daha az volatilliyi ilə seçilir. Buna əks olaraq FTSE 250 volatildir. Əsas təsirli illər isə indeklərə görə müxtəlifdir.

2.3. Breksit qeyri-müəyyənliyi şəraitində investorların davranışları

İnvestorların gözündə Birləşmiş Krallıq

İnvestorların nəzərində Krallıq müxtəlif təşkilatların apardığı sorğularda əsas etibarı ilə ilk beşliyə daxil olur. Breksit prosesi Krallıq iqtisadiyyatına olduğu kimi investor davranışlarında təsirsiz ötürməyə bilməzdi.

Vahid bazarın tərk edilməsi, pasport hüququnun itirilməsi, ekvivalentlik qaydalarının qəbulu ilə bağlı məsələ özündə bir sıra qeyri-müəyyən qərarları birləşdirir. Əldə olunan ticarət sazişinə və iqtisadiyyatın hazır ki, durumuna uyğun olaraq investisiya qərarlarının necə dəyişəcəyini ehtimal edə bilərik:

- Ticarət müqaviləsində tərəflərin razılığa gəlməsi eyni zamanda Avropada 2016-cı ildən davam edən qeyri-müəyyənliyi sona çatdırmış oldu ki, investorlar gələcək planlarını müəyyən olan şərtlər daxilində həyata keçirəcəklər.

- Əmtəələrlə ticarətdə sıfır tariff dərəcəsinin qəbul edilməsi ölkə iqtisadiyyatının xüsusilə Avropa ilə bağlı olan maşın qayıma və tibb sənayesi üçün müsbət xəbər ola bilər. Lakin maliyyə xidmətləri üzrə bu bir qədər şübhəlidir.

- Funt Sterlinqin dəyəri ABŞ dolları ilə müqayisədə daha aşağı dəyər qazandı. Bu hal ABŞ-dan olan investorların işinə yardımçı olacaqdır.

- Hökumət iqtisadiyyatı qorumaq üçün stimül paketləri təqdim edir. Bu hal investorların dövlətin yardımına arxayın olması üçün şərait yaratmış olur.

- İngiltərə Bankı faiz dərəcələrini aşağı salmaqla iqtisadiyyatı qorumağa çalışır. Sonuncu dərəcə azalmaları əsasən Covid-19-a yönəlsədə, Breksit üçün də keçərlidir.

Breksit-dən qazancla ayrılmaq mümkündür?

2020-ci il 24 dekabra qədər Krallıqda və eləcə də Avropa İttifaqında qeyri-müəyyənlik tüğyan edirdi. Həm Breksit həm də Covid-19 pandemiyasının yaratmış olduğu vəziyyət maliyyə bazarlarında dalğalanmalara səbəb olur. Bu halda maliyyə bazarlarında investorlar bu prosesdən necə yaralana bilər? Axı volatillik həm də qazanc imkanı deməkdir.

Uzunmüddətli dövrə hədəflənmək: Barclays Bankının təqdim etdiyi investorlar üçün məsləhətlər siyahısında uzun müddətli dövrə hədəflənmə tövsiyyə olunur. Şübhəsiz Breksit prosesindən ən çox əziyyət çəkən indekslərdən FTSE 100 və 250-dir. Hazırda Covid-19-un təsiri ilə nəinki Krallıq eləcə də digər fond indekslərində təsirlənir. Bundan əlavə FTSE 100-ə təsiri artıran əsas göstərici onun təşkil olunduğu şirkətlərdir. 2020-ci il Krallıq və İttifaq arasında ticarət danışıqlarının yubanması və Covid-19-la bərabər bazarlarda qeyri-müəyyənlik artıb (Barclays.co.uk, 2020). Xüsusilə neft qiymətlərində düşüş bu halı çətinləşdirir. Bu halda yalnız texnologiya şirkətləri müəyyən artım sərgiləmiş oldular. Lakin FTSE 100-də texnologiya şirkətləri çox az təmsil olunur. Nəticə də investorlar ABŞ-a üz tutdular. Digər tərəfdən pandemiyanın təsiri ilə bir sıra İngilis şirkətləri dividend ödənməsini dayandırmış oldu. Ticarət danışıqları zamanı tez-tez yayılan bir birinə əks informasiyalar bazarda qısa-müddətli itkilərə səbəb olurdu. Investorlar bazarı tərk edir, sonrakı mərhələdə itki bərpa olunur və investorlar qazancdan məhrum olurlar.

Digər faktorların təsirlərinə nəzər salmaq: Son illərdə Breksit Avropa maliyyə bazarlarında əsas “söz sahibi” Breksit-dir. Lakin digər faktorlarında müsbət və ya mənfi istiqamətli dalğalanmalara səbəb olması faktı mövcuddur. Məsələn, Covid-19 vaksininin tapılması ilə indekslərdə artım müşahidə etmiş olduq.

Funt sterlinqin dəyər itkisindən yararlanmaq: Breksit referendumu sonrası funt sterlinq -8.06% dəyər itirdi. İtki bununla məhdudlaşmır. Lakin bu hal Krallıq iqtisadiyyatı üçün xeyirli ola biləcəyini qeyd etdik. Məsələn, İngiltərə Bankının davranışları bu tezisi sübut edir (Huseynzade, 2020). Amma iqtisadi fayda bununla məhdudlaşmır. FTSE 100 indeksini təşkil edən transmilli şirkətlər qazandıqları

pulları yenidən ölkə iqtisadiyyatına qaytara bilərlər. Çünki bu halda qazancın funt sterlinqə çevrilməsi ilə yeni investisiya imkanları yaranmış olur.

Şaxələndirmə imkanları: Krallıq iqtisadiyyatında investisiyaların böyük hissəsi daxildə olduğundan investorlar ciddi risk qarşısındadırlar (Barclays.co.uk, 2020). Investorlar Breksit prosesindən qazanc ilə ayrılma imkanlarından biri şaxələndirmə və ya diversifikasiyadır. Bu halda əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə investiyalar yatırmaqla yerli iqtisadiyyatda olan problemlərdən qorunmaq olar.

Breksit-in yaratdığı investisiya imkanları: Əsas etibarı ilə 2020-ci ilin 24 dekabr ticarət sazişinə qədər iki ehtimal mövcud idi: razılaşma və ya razılaşma olmadan ayrılma. Riskləri azaltmaq və diversifikasiya imkanlarını artırmaq üçün istifadə edilən ETF-lərə və ya birjada ticarət olunan investisiya fond paylarına investiya yatırılması səmərəli ola bilərdi. Tərəflərin razılığa gələcəklərinə inam bəsləyən investorlar, Krallığa məxsus olan şirkətlərə investisiya yatıra bilərdilər.

Qızıl və digər qiymətli metallara investisiyanı bu kimi hallarda ənənəvi çıxış yolu kimi qəbul edə bilərik. Breksit vəziyyətində funtun dəyər itkisi ilə qızılın bahalaşması yaşanır. Digər bir çıxış yolunu kriptovalyutalara xüsusilə Bitcoin-ə investisiya etməkdə görürük. Əgər riskə gedərək sərvətinizi artırmaq istəyirsinizsə əvvəldə təqdim etdiyimiz əks əlaqəni müəyyən edərək qazanc əldə edə bilərsiniz.

Breksit fərdlərin maliyyə vəziyyətinə və davranışlarına necə təsir edəcək?

Breksit effekti Krallıq əhalisinin maliyyə vəziyyətindən kənar qala bilməzdi. 2016-cı ilin iyun ayından etibarən bütün mənzil qiymətləri üzrə illik qiymət artımına nəzər yetirsək 8.2% olsada, 2019-cu ilin iyun və iyul aylarında 0.6%-ə qədər azalmış oldu. Bu hal daha sonra 2020-ci ildə Covid-19-un təsiri ilədə 0.6%-ə bərabər olacaqdır. Qiymət baxımdan yanaşdıqda, 2016-cı ilin iyul ayınadək davamlı olaraq bahalaşma yaşansada, 2017-ci ilin mart ayına qədər artım səngimiş və 214-216 min funt aralığında sabit qalmışdır. 2017-ci ilin avqust və 2018-ci ilin aprel ayları aralığında 224-225 min funt aralığında sabitləşmişdir, 2018-ci ilin avqust ayında 231 898 funt olsada, 2019-cu ilin fevral ayında 227 738 funta qədər enmişdir. 2020-ci ilin sentyabr ayında isə orta qiymət 245 min funt sterlinqə bərabər olmaqla ən yüksək qiymətini almış oldu. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, Breksit effekti mənzil

qiymətlərində artımı müəyyən dövrlərdə ləngitmişdir. Bu ev təsərrüfatlarına aşağı faiz dərəcələri ilə kredit almağa və bu pulu mənzil bazarına yatırımlarına şərait yaratmış ola bilər. Dalğalanmalar İngiltərədə qeydə alınmışdır. (ONS, 2020)

Santander kimi bir sıra banklar Krallıq vətəndaşı olmayan xaricilərə kredit verərkən müştərilərin Krallıqda daimi yaşayış icazəsinin olması ilə maraqlanırlar (Binns, 2021). Bu hal Krallıqda mənzil bazarına investiyaları azalda bilər.

Bank xidmətləri vahid bazarın tərk edilməsi ilə bir sıra çətinliklərlə üzləşəcək. Aİ ilə aparılan əməliyyatlarda yeni qaydaların tətbiqi ilə Krallıq rezidentləri və eləcə də ittifaq rezidentləri bank əməliyyatlarında yeni komissiyalarla qarşılaşacaqlar. Lakin Krallıq Vahid Avropa Ödəniş Zonasına üzv olduğundan İttifaqla pul köçürmələrində bank komissiyalarında artımın olmayacağı gözlənsə də, bəzi İspaniya və İtaliyaya məxsus banklar komissiya ilə çıxış etmişlər (Binns, 2021).

İttifaq mənşəli məhsulların qiymətinə təsir edən əsas faktorlardan biri məhz yeni gömrük qaydalarıdır. Dəyəri 135 funtdan baha olan hər bir məhsul üzrə ƏDV sənədləşməsi aparılmalı və verigi ödənməlidir. Buna müvafiq olaraq bir sıra daşıma şirkətləri qiymətlərə əlavələr etmişlər. DHL ƏDV rüsumunun 2.5%-ni minimum 11 funt olmaqla, Royal Mail 8 funt, UPS 5 funt, DHL express minimum 4.50 funt daşınmaya görə (www.thetimes.co.uk/money-mentor/article/brexit-finances/, 2021).

Debet və kredit kartları ilə Aİ, İslandiya, Lixtenşteyn və Norveçə məxsus şirkətlərdən məhsulları alıqda əlavə ödəniş edəcəklər. Aİ öz vətəndaşlarından əlavə xərc olmadığı təqdirdə əlavə olaraq ödəniş tələb edilməsini qadağan etmişdir. Bunlardan əlavə kommunal xidmətlər üzrə xərclərdə artım yaşana bilər. Beləki Krallıq təbii qazın 12%-ni və elektrik enerjisinin 5%-dən çoxunu İttifaqdan idxal edir. Breksit vəziyyətində Avropa Daxili Enerji Bazarından çıxış qeydə alınmışdır. Bununla kommunal xidmətlərin qiyməti yüksələ bilər. Təhsil sahəsində “Erasmus” proqramının yaratdığı mübadilə şansı məhdudlaşır. Lakin yeni proqramın yaradılması məsələsində gündəmdədir. (Adams, 2020)

FƏSİL III. BİRLƏŞMİŞ KRALLIĞIN DÜNYA MALİYYƏ BAZARLARINDA İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. İnstitutların və subyektlərin maliyyə bazarlarına təsirləri

Praktikada qeyri-müəyyənliklər şəraitində bazar subyektlərinin və digər qüvvələrin bazarlara kənardan təsirlər edərək dalğalanmalara səbəb olduqları barədə bir sıra faktlar vardır. Breksit prosesi gedişində maliyyə bazarlarında yaranmış qeyri-müəyyənliyin səbəbləri sırasında siyasətçilərin açıqlamaları xüsusi rol oynadığını qeyd etdik.

Şəxslərin açıqlamalarının səbəb olduğu dalğalanmalara nəzər yetirək. Bu dalğalanmalar əsas etibarilə funt sterlinqin məzənnəsində daha aydın nəzərə çarpır. 2016-cı il referendumunun nəticəsinə əsasən D.Kameron və ardından C.Hill Avropa İttifaqı komissarı vəzifəsindən istefa verdiyini açıqlamış oldu. Baş nazirin istefa xəbəri Breksit referendumunun şok effekti ilə birgə -8.06% dəyər itkisi ilə yadda qaldı və ikinci istefa xəbəri -3.37%-lik itki ilə tarixə düşmüş oldu (Qəribli, 2017: s.151). 11 oktyabr 2016-cı ildə T.Meyin baş nazir seçilməsinin ardından Mühafizəkarlar Partiyasının yığıncağında “Artıqlıq 50”-ni 2017-ci ilin mart ayının sonuna qədər irəli sürəcəyi açıqlaması “Hard Brexit” xəbərini alovlandırdı və funtun kəskin satışına səbəb oldu. Bu hadisə bir qədər geniş zaman periodunda təqribən -7%-lik dəyər itkisi ilə yadda qaldı. Açıqlamalar sonrası funtun məzənnəsi bəzi hallarda dəyər qazanması ilə yadda qaldığını daha əvvəlki fəsildə qeyd etmişdik. Xüsusilə 2017-ci il 18 aprel tarixində T.Meyin parlament seçkiləri elan etməsinin ardından funtun dəyər qazanması qeyd edilməlidir. Bu tipli xəbərlər sırasına “Soft Brexit” xəbərləridə aid edilməlidir. Bu xəbərlərin əsas gündəmdə olduğu dövr 2017-ci ilin ortalarından 2018-ci ilin aprel ayına qədər olan zaman periodudur. Bu dövrdə siyasətçilərin açıqlamalarında Breksit-lə bağlı neqativ fikirlərə çox az rast gəlinir. 2018-ci ilin iyul ayından etibarən Krallığın siyasi səhnəsində fikir ayrılıqları fonunda bir sıra şəxslərin istefa verməsinin şahidi ola bilərik. D.Devis və B.Consonun istefa verməsi T.Meyin siyasi nüfuzuna zərbə vurmuş oldu. Sonrakı

dönəmdə T.Meyin təklif etmiş olduğu “Ağ vərəq” adlanan saziş İttifaq tərəfində rədd edildi ki, buda “No-deal Brexit” ehtimalını alovlandıran səbəblərdən biri oldu. T.Meyin hazırlamış olduğu digər təkliflərdə uğursuzluğa düşər oldu. Bu uğursuzlular nəinki beynəlxalq arenada eyni zamanda daxildə də baş verirdi. Bu vəziyyətdən onun siyasi rəqibləri məharətlə istifadə edərək öz açıqlamaları ilə onun siyasi nüfuzuna zərbə vururdular. Nəticədə T.Mey istefa verdi və həmin açıqlama yayımlandığı gün funt dəyər qazanmış oldu (+0.45%). B.Conson isə daha çox sərt qərarları ilə seçilən biri olduğundan onun açıqlamaları daha sərt qarşılanırdı (Hüseynzadə, 2020: s.26). Beləki, o baş nazir seçildikdən sonra Breksit məsələsinə daha sərt mövqedən yanaşma sərgiləyirdi ki, bu da bazarlarda “Hard və No-deal Brexit” ehtimalını artırırdı. Sorğulara əsasən B.Consonun siyasi nüfuzunun baş nazir seçildikdən Breksit gününə qədər pisləşdiyinin şahidi olmaq olar. Lakin xüsusilə 2019-cu ilin noyabr ayından etibarən yaxşılaşma qeydə alınır və bu hal 2020-ci ilin aprel ayında maksimum həddi (66%) əldə edir. 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyasının təsiri ilə pisləşmə qeydə alınsada Breksit-lə bağlı keçid müddətinin sonuna yaxın danışıqların güclənməsi onun nüfuzunu artırır (YouGov.co.uk, 2021). Bu işdə onun açıqlamalarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki 2020-ci ilin noyabr ayında “No-deal Brexit” yenidən gündəmə gəlsədə B.Conson bunun ölkəyə ciddi bir təsiri olmayacağını və ona hazır olduqları anlamını verən açıqlamalar verirdi. Daha əvvəl isə o, ticarət münasibətlərin ÜTT qaydaları əsasında tənzim edilməsinin Krallıq üçün ciddi problem yaratmayacağı açıqlaması ilə daha çox yadda qalıb. O həmçinin, əgər Aİ Kanada tipli sərbəst ticarət müqaviləsi imzalamaq istəməsə ÜTT qaydalarına keçid edəcəklərinə bildirmişdi (www.bbc.com/news/uk-51351914, 2020). B.Consonun maliyyə bazarlarına əsas təsiri: Breksit prosesini tez və qazanlı formada həyata keçirməyə fokuslanan görüşləri və açıqlamaları fonunda müsbət; lakin yubanmalar və onların təsiri ilə bazarlara yayılan mənfi xəbərlər fonunda isə mənfi təsirləri aydın seçilir.

Hakimiyyətdə olan qüvvələrin açıqlamalarında biz daha çox ehtiyatlı davranışların şahidi oluruq. Bunun əsas səbəbi isə onların sərt açıqlamalarının cəmiyyət tərəfindən mənfi qəbul edilməsidir. Düşünürük ki, referendumun nəticəsi

cəmiyyətə açıqlandıqdan bir müddət sonra artıq ölkə vətəndaşları bununla barışmışdır və bundan sonra onları maraqlandıran əsas məsələ daha yaxşı şərtlərin əldə edilməsi idi. Dövlət orqanlarına gəldikdə onların davranışları ənənəvi olaraq qeyri-müəyyənliklərin idarə edilməsi idi.

İnstitusional investorların davranışları Breksit prosesində bir qədər təzadlı düşüncələrlə zəngindir. Araşdırmamız əsnasında Krallığın investorlar üçün Breksit effektinin müşayiəti ilə cəlb edici olan və olmayan göstəricilərini müəyyən etdik:

Cədvəl 9: İnvestorlar üçün Krallığın qiymətləndirilməsi
Mənfi **Müsbət**

Vahid bazarın tərk edilməsi və pasport hüququnun itirilməsi	Milli valyutanın dəyərində ucuzlaşma
Yeni qaydalar	Uçot dərəcələrinin aşağı olması
Qeyri-müəyyənlik	Biznes mühitinin dəstəklənməsi
Birləşmiş Krallığın iqtisadi göstəricilərində yaşanan geriləmə	Bazar infrastrukturunun əlverişli olması

Mənbə: Müəllif tərəfindən dəyərləndirmələr əsasında hazırlanıb

Göründüyü kimi dövlət öz tənzim etmə alətləri vasitəsilə bu prosesin təsirlərini məhdudlaşdırmağa nail olmuşdur. Bu tezisi 2016-cı ildə Krallığa yatırılan investisiyalarda artım ilə sübut edə bilərik. Lakin görünən budur ki, artımın əsas səbəblərindən biri məhz qeyri-ittifaq mənşəli investisiyalardır. Qeyd etməliyik ki, ittifaqında Breksit prosesi zamanı qazancı heçdə az olmamışdır. Beləki, ittifaqa üzv olan ölkələrdə (Kralıq xaric) 2016-cı ilə eyni ilə Krallıqda qeydə alındığı kimi birbaşa xarici investisiyalar üzrə artım qeydə alınmışdır. PwC şirkətinin 2021-ci ildə 5000-dən artıq şirkətin icraçı direktorları arasında aparmış olduğu sorğuda investorlar üçün cəlb ediciliyinə görə Birləşmiş Krallıq ilk 4-lüyə daxil edilmişdir. Buda bir daha Breksit-in təsirləri ilə bağlı sualı gündəmə gətirir. (www.pwc.co.uk/press-room/press-releases/post-brexit-uk-an-increasingly-attractive-growth-target-for-glob.html, 2021)

Lakin bütün bunlarla bərabər Breksit prosesinin mənfi effektinin daha çox olması yanaşmasında mövcuddur. Beləki, Bloomberg-ə görə 2016-cı ilin yanvar ayından 2020-ci ilin iyun ayına qədər 12.7 mlrd. funt fəcmində vəsait Krallığın kapital bazarından çıxarılıb. Bunun səbəbi 4 il ərzində davam edən Breksit qeyri-müəyyənliyi və pandemiyanın təsiri ilə Krallıq şirkətlərinin ödəməli olduqları

dividentlərdə azalma qeyd edilir. Lakin bu məqalədə həm də Birləşmiş Krallığın bütün bu qeyri-müəyyənliklərə baxmayaraq hələdə dünyada ikinci böyük portfel idarə edilməsi mərkəzi olduğu qeyd edilir. (www.bloombergquint.com/onweb/banks-still-moving-970-billion-of-assets-from-u-k-ecb-says, 2021) (www.ft.com/content/a456d743-419d-4dc5-ae43-83d2995616fe, 2020)

Eyni zamanda bir sıra böyük maliyyə şirkətlərinin sahib olduqları kapitalın Krallıqdan çıxaracaqları ilə bağlı məlumatlar vardır. Məsələn, Morgan Stanley bankı 100 mlrd. avro həcmində, JPMorgan Chase & Co. 200 mlrd. avro həcmində, Goldman Sachs Group isə 60 mlrd. dollar dəyərində aktivin Krallıqdan çıxararaq Almaniyaya köçürəcəyi ilə bağlı məlumatlar yayılıb. Avropa Mərkəzi Bankının rəhbəri Andrea Enria bankların ümumilikdə 1.2 trln. avro həcmində aktivi İttifaqa köçürməyə razılıq verdiyini bildirmişdir. (www.bloombergquint.com/onweb/banks-still-moving-970-billion-of-assets-from-u-k-ecb-says, 2021)

Əsas səbəb pasport hüququnun itirilməsinin olacağı qeyd edilir. Lakin biz 2-ci fəsildə bu münasibətlərin gələcəyi ilə bağlı müəyyən məsələlərə toxunduq. Gəldiyimiz nəticə maliyyə sahəsində bir müddətlik qeyri-müəyyənliyin mövcud olacağı ilə bağlı oldu.

Nəticə olaraq düşünürük ki, Breksit prosesi fonunda bir çox hallarda media orqanları tərəfindən neqativ Breksit xəbərlərinin daha çox yayılması baş vermişdir. Buda neqativ xəbərlərin ictimaiyyət tərəfindən daha çox diqqət cəlb etməsi ilə bağlıdır (Stafford, 2014). Bu proses əsnasında maliyyə qurumları, xüsusilə banklar və investisiya fondlarının vermiş olduğu reaksiyalar sırf investorların narahatlığını aradan qaldırmağa fokuslanmışdır. Konsaltinq şirkətlərində risklərlə bağlı xidmətlərdə Breksit xüsusi olaraq qeyd edilir və buda eyni məqsədə xidmət edir.

3.2. De-integrasiya proseslərinin inkişafı

B.Conson geriləmələrin digər ölkələrlə bağlanmış ticarət müqavilələri hesabına kompensasiya edilə biləcəyini qeyd edir. Krallığın 1 yanvar 2021-ci ilə görə qüvvəyə minən 61 razılaşma, imzalanmış lakin hələ tam qüvvədə olmayan 4 razılaşma, müzakirə olunan 4 razılaşmaya sahib olduğu məlumdur. Breksit-dən əvvəl Krallıq İttifaqın əldə etmiş olduğu bütün razılaşmaların tərəfi kimi çıxış edirdi. Həmin dövrdə 70-dən çox ölkəni əhatə edən təxminən 40 ticarət razılaşması mövcud idi. Hazırda Krallıq *“Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı üçün Hərtərəfli və Proqressiv Sazişə”* (CPTPP) qoşulmaq üçün danışıqlara başlamağı planlayır. Eyni zamanda Krallıq ABŞ, Avstraliya və Yeni Zelandiya ilə danışıqlar aparır (Edgington, 2021) (www.gov.uk, 2021). Krallıq ilə Avropa İttifaqı arasında əldə edilən 24 dekabr razılaşmasının maliyyə xidmətləri və kapitalın hərəkəti ilə bağlı əsas toxunduğu məsələlər: (UK-EU TRADE AND COOPERATION AGREEMENT, 2020)

Maliyyə xidmətləri

Saziş maliyyə xidmətləri üzrə sərhədyanı ticarəti və davamlı bazara çıxışı təmin edəcək investisiyalar haqqında müddəaları əhatə edir. Saziş tənzimləyici və nəzarət orqanlarının maliyyə sabitliyini, bazar bütövlüyünü təmin etmək və investorlar və istehlakçılar üçün qorunmalar təmin edir;

Tərəflər hədəflərə və bağlılıqlarına dair öhdəliklərini müəyyənləşdirən birgə bəyannamə qəbul edir, davamlı və dayanıqlı əlaqə qurmaq üçün əməkdaşlığın genişləndirilməsi, məlumat mübadiləsini və ikitərəfli dialoqu qəbul edirlər;

Bəyannamə tərəflərin ekvivalentlik qaydaları əsasında bütünlüyünü bir daha təsdiq edir. Tərəflər ekvivalentlik qaydaları əsasında necə irəliləyəcəklərini müzakirə edəcəklər. Anlaşma memorandumunda əməkdaşlığın tənzim edilməsi üçün tərəflər müəyyən addımlar atacaqlar;

Kapitalın hərəkəti, ödənişlər, köçürmələr və müvəqqəti qoruma tədbirləri

Birləşmiş Krallıq və Avropa İttifaqı investisiya və ticarəti rahatlaşdırmaq üçün kapitalın və mal və xidmətlər üzrə ödənişlərin azad hərəkətini təmin etmək öhdəliklərini götürürlər. Müddəalar tərəflərin öz yurisdiksiyalarında dövlət

siyasətinin hədəflərini həyata keçirməyi təmin edir. Tərəflərin müvəqqəti olaraq müəyyən istisna hallarda qeyd-şərt qoyması qəbul edilir (məsələn, tədiyyə balansı ilə bağlı böhran halında).

Həmçinin sazişdə xidmətlər üzrə *ticarət və investiyalar* başlığında mövcuddur ki, bazarlara davamlı çıxışın təmin edilməsi, limitlər və məhdudiyyətlərlə qarşılaşmama, birbaşa investisiyaların dəstəklənməsi, diskriminasiyaya qarşı çıxılması, yerli mövcudluq, icra tələblərinin qadağan edilməsi, yüksək idarəetmədə təmsil olunan şəxslərə qarşı vətəndaşlıq məhdudiyyətlərinin qarşısının alınması kimi öhdəliklər götürülmüşdür. Tərəflər razılaşmanı hər 5 ildən bir nəzərdən keçirilməsini təmin edəcəklər. Bu məqam ikitərəfli müqavilələr üzrə çox mühümdür.

Ümumilikdə *Ticarət və Əməkdaşlıq barədə sazişdə* maliyyə bazarlarında tənzim etmə qaydalarına demək olar ki, az toxunulub (UK-EU TRADE AND COOPERATION AGREEMENT, 2020). Lakin sazişin mətnindən və II fəsildəki araşdırmamızın nəticəsi olaraq gəldiyimiz nəticəyə əsasən bu sahədə uyğun bir sazişin əldə ediləcəyini düşünürük. Bunun əsas səbəbi İttifaqın sahib olduğu integrasiyanın dərinliyidir və buna görə də İttifaq qeyd edilən şərtlərlə razılaşmışdır.

Düşünürük ki, İttifaq ilə Krallıq arasında maliyyə xidmətləri üzrə, xüsusilə MİFİD II və derivativlərlə bağlı ekvivalentlik qaydalarında razılıq qaçılmaz olacaq. Çünki bu məsələdə qarşılıqlı olaraq asılıqlar mövcuddur. Əlbəttəki, əldə olunacaq razılıqda müəyyən detallarda neqativ məqamlar olacaq, lakin bu heçdə razılaşmanın “dəyərini” aşağı sala bilməz. Mediyanın gündəminə nəzər saldıqda Breksit sazişinin “işə yaramadığı” ilə bağlı müəyyən fikirlər görmək olar. Bu hal ticarət məsələlərində yaranan bürokratik əngəllərlə əlaqələndirilir. Əgər mediyanın nəzərindən yanaşsaq Breksit-in bədbin sonluqla bitməsi ehtimalı daha böyük idi. Bu halda sahibkarlar hazırkı vəziyyətdən daha pisinə hazır olmalı idilər.

II fəsildə İttifaq ilə Krallığın bəzi göstəricilərini müqayisə etmiş olduq. Bəzi hallarda Krallığın İttifaq ilə iqtisadi göstəriciləri arasında uyğunsuzluqlar mövcuddur və bu hal Breksit-ə səbəb olaraq göstərilə bilər. Krallıq Breksit-ə görə Avropa İttifaqında baş verəcək hər hansı iqtisadi böhrana yoluxmamaq şansı qazana bilər. Hazır ki, halda bu yalnız iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə mümkün ola bilər.

Krallığın Breksit-ə hazırlıq olaraq görünən məqamları mövcuddur. Breksit-ə hazırlıq, onun şokunun azaldılması kimi də adlandırıla bilər. Beləki, maliyyə bazarlarında iştirakçıların rahat fəaliyyətinə fokuslanan infrastruktur, uçot dərəcələri, valyuta kursu kimi məsələlər dövlət tənzim etməsi olaraq Breksit-in təsirlərinin azaldılmasına fokuslanıb. Bunların sayəsində Avropalı investorların bazarı tərk edəcəyi halda qeyri-ittifaq mənşəli kapital bazara daxil olacaqdır. Aİ-yə daxil olan digər dövlətlərdə isə maliyyə mərkəzi olmaq uğrunda mübarizə baş verir.

Krallığın dünyanın digər mühüm iqtisadi mərkəzləri ilə iki və çoxtərəfli münasibətlərin genişləndirilməsi ilə bağlı addımları mövcuddur. Breksit prosesi bir sıra hallarda ultra sağçı və ksenofob şəxslərin bir araya gəlməsi ilə əldə edilən “uğur” kimidə göstərilir. Lakin bu proses integrasiya proseslərində yeni üfüqlər açmağa bilər. Bu proses ittifaqda da yeni dəyişikliklərə səbəb ola bilər (Polychroniou, 2018).

İlk əvvəl Breksit Avropa İttifaqının nüfuzuna zərbə vura bilər. Bu Krallığın İttifaqsız qazanacağı uğurlardan və uğursuzluqlardan asılı olacaq. İttifaqa qatılmaqda maraqlı olan ölkələr bir qədər düşünməli olacaqlar. Dəyərləndirməmizə əsasən Avropa İttifaqının genişlənmə siyasətində Breksit prosesi ilə müəyyən irəliləyişlər ola bilər. Bu halda ilk növbədə Albaniya, Şimali Makedoniya, Serbiya, Türkiyə namizəd olacaq. Sonrakı mərhələdə Bosniya və Herseqovina və Kosovo ilə münasibətlərdə yeni mərhələ başlayacaqdır (European Commission, 2014). İslandiya ilə bağlı məsələlər yenidən gündəmə gələ bilər. Integrasiya prosesinin genişlənməsi halında Karib hövzəsi regionu ilə ittifaqın münasibətlərində yeniliklər gözlənilir. Bu hal həmçinin Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində post-sovet dövlətlərində aiddir. (<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eastern-partnership/>, 2020) (Butorina, 2020: s.8)

Breksit prosesinin gedişi mərhələsində ABŞ-da prezident seçkilərində C.Baydenin qələbəsi ilə Breksit prosesinə baxışlarda fərqli mənzərə yaranmış oldu. Beləki, Bayden Breksit-in tarixi səhv olduğunu bildirir, Tramp isə Breksit prosesini dəstəkləyən hərəkətləri ilə seçilirdi. Bu halda hər iki tərəf ABŞ-ın müəyyən təsirləri ilə üzləşə bilər. Və bu təsirlər ilk növbədə yeni global integrasiya prosesini çətinləşdirir. Krallıq Bayden ilə bir sıra məsələlərdə: Rusiya və İrana sanksiyalar, Çinə qarşı insan haqları məsələsi kimi məsələlərdə əməkdaşlıq edir. Eyni zamanda

Bayden Avropa İttifaqının Rusiya ilə yaxınlaşmasına qarşıdır. Krallıq Breksit effektinin minimallaşdırılması üçün və daha yaxşı şərtlər naminə həll yolu axtarışı ilə CPTPP-yə üzvlüyü müzakirə edir və Çin ilə yaxınlaşmağa çalışırdı (Brown, 2021: s.5). Bu hala Baydenin maneə olması bir qədər mübahisəlidir. Bəzi hallarda ABŞ-ın bu təşkilata qatılacağı xəbərləri vardır. (Tan, 2021) (Maizland, 2021)

Bu halda Breksit prosesindən sonra integrasiya proseslərinin güclənməsi mümkündür. Lakin bu proses ilk növbədə global güclərin, ABŞ, Çin, Avropa İttifaqı və Rusiyanın təsirdən asılı olacaqdır. Birləşmiş Krallıq öz davranışları ilə əks integrasiya prosesindən integrasiyanın yeni və daha şaxələnmiş formasına keçiddə maraqlı olduğunu göstərdi. Breksit Birləşmiş Krallığa region integrasiyanın bəxş etdiyi regional iqtisadi problemlərdən yayınmaq və regional integrasiyadan “Qlobal Britaniya” proektinə keçid kimi bir üstünlük verə bilər.

Bu fəsil yazıldığı tarixdən sonra, 2021-ci ilin 26 mart tarixində Birləşmiş Krallıq və Avropa İttifaqı maliyyə xidmətləri üzrə razılıq əldə etmiş oldurlar. Ekspertlər bu razılığı Krallıq üçün olduqca müsbət olduğunu qeyd edirlər. Əvvəldə ehtimal etdiyimiz kimi ilk açıqlamalara görə Krallıq maliyyə xidmətləri üzrə ekvivalentlik hüququ əldə etmişdir. Tərəflər gələcəkdə maliyyə institutlarının qarşılaşdığı hüquqi prosedurlarda yaşanan problemlərin həlli ilə bağlı əməkdaşlıq edəcəklər və ildə iki dəfə tərəflərin görüşünü nəzərdə tutur (Brunsden J., 2021) (Nardelli A., 2021). Bu müqavilə xəbərinə bazarlar müsbət reaksiya verdilər və xəbər yayıldıqdan sonra funt +0.6% (\$1.38) bahalaşma yaşadı (www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates, 2021).

Bir sıra ehtimallardan fərqli olaraq Krallıq daha üstün şərtlərlə ittifaqdan ayrıldı və ehtimal etdiyimiz kimi qarşılıqlı asılılıq məhz bu müqavilələri Krallığın xeyrinə həll etdi. Bu halda Krallıq hökumətinin Breksit-dən istifadə etməsi ilə iqtisadi dividendlər əldə edə bilməsi tezisi özünü doğruldur. Breksit prosesindən istifadə edərək həm İttifaqın siyasi və iqtisadi təsirini ölkə üzərində məhdudlaşdırmış oldu, dünyanın digər regionlarında olan integrasiya proseslərinə müstəqil olaraq qatılma şansı əldə etdi, daxili iqtisadi prosesləri tənzim etmək üçün əks integrasiya prosesi olan Breksit-dən bir effekt kimi istifadə etmiş oldu. Breksit prosesinin davamı olaraq

əks integrasiyanın əksinə, integrasiya proseslərinin şahidi ola bilərik ki, bu da ilk növbədə ABŞ, Çin, AI və Rusiyanın maraqlarından asılı olaraq inkişaf edəcək.

3.3. Brexit və Avropa İttifaqında baş verən proseslərin Azərbaycan Respublikasına mümkün təsirləri

Breksit effektinin Azərbaycan Respublikasına mümkün təsirini iki qrup üzrə qruplaşdırmaq olar: İqtisadi təsirlər və siyasi təsirlər. Bresit-in Azərbaycan iqtisadiyyatına əsas təsiri ilk əvvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun təmsalında hiss edilir. Neft Fondu, "*Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar*"-a və Fondun investisiya siyasətinə uyğun olaraq vəsaitlərini dünyanın bir sıra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərinə investisiyalar yatırır. Avropa (Krallıq daxil olmaqla) bu siyahıda mühüm yer tutur. Fondun aktivlərinin təqribən 5%-i İngilis funtunda və təqribən 30%-i avroda yerləşdirilib. Fondun sahib olduğu daşınmaz əmlakın və investisiya portfelinin bir hissəsi Avropaya aiddir. (www.oilfund.az/storage/uploads/ggygkg6hwe.pdf, 2021). Cədvəl 10-da, 2015-2020-ci illərə üzrə detallı məlumat verilmişdir:

Cədvəl 10: ARDNF-in vəsaitlərinin xarici valyutalar üzrə bölgüsü

Valyutalar	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Funt sterlinq	5,2%	4,8%	5,1%	4,6%	5,1%	5,3%
Avro	35,3%	34,3%	35,7%	34,4%	31,4%	20,3%
ABŞ dolları	47,7%	49,2%	47,1%	48,9%	45,2%	53,8%
Digər	11,8%	11,7%	12,1%	12,1%	18,3%	20,6%

Mənbə: ARDNF-nin investisiya göstəriciləri (2015-2020) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb www.oilfund.az/investments

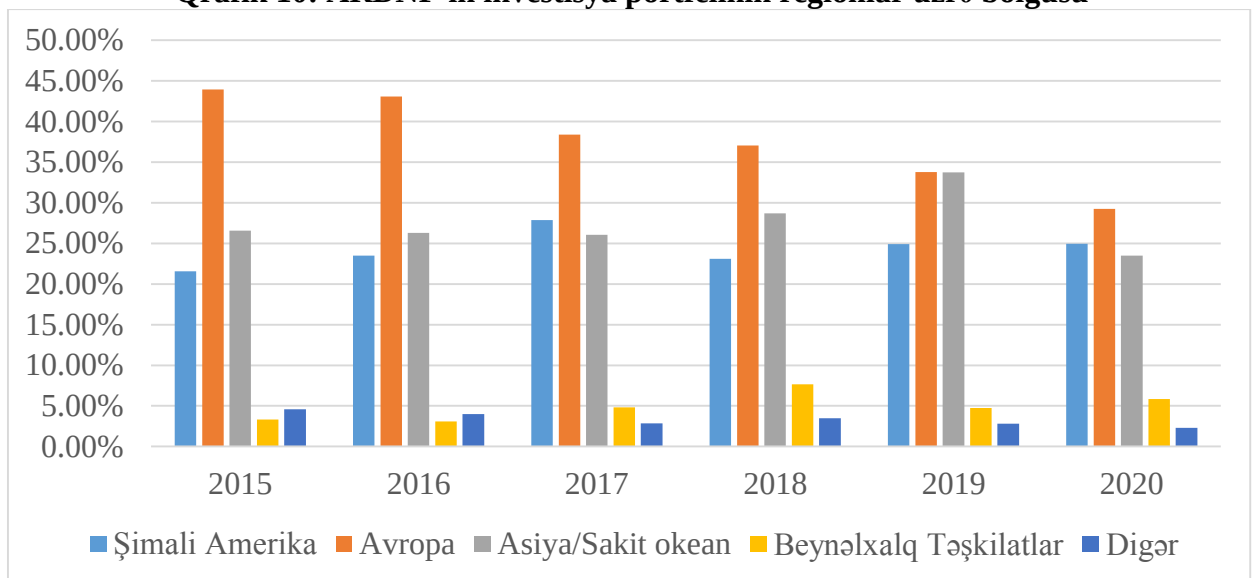
Cədvəl 11: ARDNF-in sahib olduğu daşınmaz əmlaklar və dəyərləri

Daşınmaz əmlak	Dəyəri
Birləşmiş Krallıq, London	177.4 mln. funt sterlinq (\$285.6 mln.)
Fransa, Paris	135 mln. avro (\$180 mln.)
Digər	565 mln. ABŞ dolları

Mənbə: ARDNF-nin 2021-ci il hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, <https://www.oilfund.az/investments/real-estate>

ARDNF-in Avropada kifayət qədər vəsaiti yerləşdirilib. Bu səbəbdən Breksit referendumunun və sonrakı proseslərin fonda müəyyən təsiri olmuşdur. Lakin Avropanın fondun aktivləri siyahısında azalan payı hiss edilir. Bu itkiləri vəsaitlərin bir hissəsinin funt sterlinq və avroda yerləşdirilməsi ilə həmin valyutaların dəyər itkisi fonunda qarşılaşılan itkilər; investisiya portfelində yer alan səhmlərdə Breksit effekti ilə yaşanan itkilər; daşınmaz əmlakın qiymətində yaşanan dalğalanmalar və ümumən Breksit effekti ilə global maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənlik fonunda yaşanan itkilər kimi təsnifləşdirmə apara bilərik.

Qrafik 10: ARDNF-in investisiya portfelinin regionlar üzrə bölgüsü

Mənbə: ARDNF-nin investisiya göstəriciləri (2015-2020) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb (www.oilfund.az/investments)

Funt sterlinqin fondun aktivlərinin arasında ən aşağı payı məhz Breksit qeyri-müəyyənliyinin maksimum həddə olduğu illərdə daha az faizə sahibdir (4.8%; 4.6%). Eyni fikirlər avroyada aiddir. Avro və funt sterlinqin investisiya portfelində payına nəzər yetirdikdə funt üzrə 5%-lik hədd sabit olaraq qəbul edilsə də, avro üzrə hədd 2014-cü ildən etibarən azaldılır. Beləki, 2013-cü ildə 40%, 2014-cü ildə 35%, 2020-ci ildə 20%-ə endirilib. Avropanın payı eyni zamanda investisiya portfelində də azalmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının rəsmiləri və dövlət orqanları öz açıqlamalarında Breksit prosesinin Azərbaycan Respublikasına mümkün təsirlərini qeyd etmişlər. Araşdırmamız əsnasında ARDNF-in 2018-ci il səhm bazarının gəlirliyi ilə bağlı

açıqlamasında Breksit prosesi əsnasında yaranan gərginliyin səhm bazarlarının gəlirliyinə mənfi təsir edəcəyi bəyanatı ilə qarşılaşdıq (www.oilfund.az/fund/press-room/news-archive/1386, 2019).

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının açıqlamalarına nəzər yetirdikdə bank 2016-cı il 24 iyun tarixində verdiyi açıqlamada manatın məzənnəsinə Breksit effektinin hər hansı bir təsirinin olmayacağını bildirib. Bank öz “*aktivlərini diversifikasiya strategiyası*”-na uyğun olaraq 3 valyutada saxlayır. İngilis funtunun investisiyadan gəlir əldə etmək məqsəd ilə investisiya taranışında payı 3% həcmində saxlanması hədəflənir (Mərkəzi Bank, 2016). 2020-ci il “*Pul və maliyyə sabitliyi siyasətində*”-ə və 2018-ci və 2019-cu illər üzrə “*Pul Siyasəti İcmalın*”-da Breksit-in global iqtisadi artım proqnozunu zəiflədən səbəblərdən biri kimi göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektoruna aid investisiya bazarında 2000-2017-ci illər üzrə dövlətlərin payına nəzər yetirdikdə Birləşmiş Krallığın payının ikinci yerdə, Niderlandın 3-cü, Almaniyanın 8-ci, İtaliyanın 9-cu, Fransanın 10-cu olduğunu görə bilərik. Prezident İlham Əliyev 2021-ci ildə Birləşmiş Krallığın dövlət nazirini qəbul edərkən Krallığın Azərbaycana 30 mlrd. dollar həcmində investisiya (I yerdə) qoyduğunu bildirməsi bu ölkənin Azərbaycan iqtisadiyyatında necə mühüm rol oynadığını göstərir. Prezident həmçinin qarşıdakı illərdə diqqətin daha çox qeyri-enerji sektoruna yönəldiləcəyini bildirmişdir. Birləşmiş Krallığa məxsus investisiyalar əsas etibarilə enerji sektoruna yönəlib. Azərbaycanda 500-ə yaxın Krallıq mənşəli şirkət fəaliyyət göstərir (Mehtiyev, 2018). Azərbaycan Birləşmiş Krallığın birbaşa xarici investisiya bazarında 2019-cu ildə 0.1%-dən az paya sahibdir. 2019-cu ildə Krallığın Azərbaycanın əmtəə bazarında payı 3.6% və xidmətlər üzrə 8.4% olmuşdur (Department for International Trade, 2021: s.8).

2019-cu ildə səfir Karol Krofts Breksit-in Azərbaycan-Krallıq münasibətlərinə təsir etməyəcəyini və əksinə Azərbaycanın maliyyə sektoruna dəstək verilməsini, ölkənin regionun maliyyə mərkəzinə çevrilməsinə köməklik edilməsi üçün hazır olduqlarını bildirmişdir (Azernews, 2019). Nəzərə alsaq ki, hazırda regionda yeni siyasi mənzərə mövcuddur bu halda qeyd edilən məsələ reallığa indi daha yaxındır. 2021-ci ilin fevral ayında Birləşmiş Krallığın Avropa qonşuluğu və Amerika

məsələləri üzrə dövlət nazirinin Azərbaycan Respublikasına səfəri zamanı əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə inkişaf etdirilməsi kimi məsələlərə toxunulub. Xüsusilə işğaldan azad edilən ərazilərin bərpası prosesinə Krallıq şirkətlərinin cəlb edildiyi İlham Əliyev tərəfindən qeyd edilib (www.president.az/articles/50572, 2021).

Krallıq və Azərbaycan arasında investiya məsələlərində olan yaxınlığa baxmayaraq ticarət tərəfdaşı olaraq Krallığın rolu Avropa İttifaqının digər dövlətləri ilə müqayisədə zəifdir. Beləki, Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqının tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycan Respublikasının ümumi ixarcında (1992-2019) 2%-lik paya sahibdir (9-cu). Bunun əksinə olaraq İtaliya 58%, Fransa 12%, Almaniya 6%, İspaniya 4%-dir. İdxalda isə Almaniya 25%-lə 1-ci, Krallıq 1992-2019-cu illər aralığında 22%-lə 2-ci, İtaliya 11%, Fransa 9%, Niderland 5%. Xarici ticarət dövriyyəsində isə Birləşmiş Krallıq 5.63%-lik payla 4-cü yerdə, İtaliya 1-ci (48%), Fransa 2-ci (11%), Almaniya 3-cüdür (10%) (2005-2019). Azərbaycanın Krallığa ixracında əsasən qeyri-neft sektoruna aiddir (www.stat.gov.az/source/trade/#, 2021).

Azərbaycanın xarici ticarətində AI 48,6%-lik payı vardır. Avropanın enerji sektorunda qazla təminatın 5%-ni Azərbaycan təmin edir. Azərbaycan Avropanın diqqətini həm də tranzit imkanlarına görə cəlb edir (Eastern Partnership, 2019). Azərbaycan qaz layihələrin reallaşdırılması ilə Avropa İttifaqının enerjinin şaxələndirilməsi və yaşıl enerjiyə keçid prosesinə öz töhvəsini verməkdədir.

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında mütəmaddə olaraq Azərbaycan-Aİ Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində görüşlər həyata keçirilir. 2018-ci ildə əməkdaşlığın yeni prioritet istiqamətləri razılaşdırılıb (European Council, 2020). Brüsseldə, 2020-ci ilin 23 dekabrında Ceyhun Bayramov Tərəfdaşlıq Şurasının iclasında iştirak etdi. Aİ-Azərbaycan arasında ikitərəfli sazişin perspektivləri müzakirə edildi (EU Neighbours East, 2020). Qeyd edək ki, Azərbaycan tərəfindən müharibə zamanı ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi və ikili standartlı yanaşması tez tez vurğulanırdı.

Avropa Qoşuluq Siyasətinin məqsədlərinə nəzər saldıqda Şərqi Avropa ölkələri ilə ticarət, iqtisadi, səyahət məsələlərində razılığa gəlinməsi və demokratiyanın, sabitliyin təminində ortaq dəyərlərin qurulması ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi hədəflənib. Bu halda Azərbaycan Respublikasının qarşıya

qoyulan hədəflərə nail olması ilə və Aİ ikili yanaşmadan obyektiv yanaşmaya keçməsi ilə İttifaqa üzvlük məsələsi gündəmə gələ bilər. Qarabağ münaqişəsinin həlli və Cənub Qaz dəhlizinin potensialını artıran hadisə olan 2021-ci il yanvarın 21-də Azərbaycan və Türkmənistan arasında imzalanan anlaşma memorandumu qeyd edilməlidir. Sonrakı dövrə bu proseslərin inkişafının ilk növbədə tərəflərin siyasi iradəsindən və geopolitik proseslərdən asılı olacağını düşünürük (O'Byrne, 2021). Türk dünyası Avropa və Asiya regionu arasında əlaqələndirici rol oynayır (Гарибли Е.А., 2017: s.50). 10 noyabr 2020-ci il Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan prezidentlərinin bəyanatına nəzər yetirdikdə nəqliyyat əlaqlərinin bərpası xüsusi olaraq qeyd edilir (president.az, 2020). Bu halda Avropanı Çin ilə birləşdirəcək nəqliyyat dəhlizi kimi Azərbaycanın rolu ilk növbədə yüksəlir (Valiyev A., 2017: s.2).

II Qarabağ müharibəsi dövründə Birləşmiş Krallığın davranışları diqqəti cəlb edir. Krallıq bir çox hallarda Azərbaycan və Türkiyənin tərəfində dururdu. Krallıqda Fransa və Almaniyadan fərqli olaraq ermənilərin siyasi nüfuzu çox aşağıdır və təsir imkanları olduqca zəifdir. Birləşmiş Krallığın dünya siyasi arenasında ittifaqdan asılı olmadan çıxış etməsi onun yeni qlobal güc olaraq yenidən gündəmə gəlməsinə şərait yaradacaq (www.gov.uk/world/turkey/news, 2021).

Breksit qeyri-müəyyənliyinə baxmayaraq Krallıqda investiya axınlarında yaranan artım və biznes mühitinin hələdə cəlb edici olaraq qalması maraq doğurur. Eyni zamanda Breksitdən bir effekt olaraq istifadə etməklə müəyyən iqtisadi dividendlər əldə edilməsi gələcək perspektivdə müəyyən məsələlərdən yararlanmaq üçün bir nümunə rolunu oynaya bilər. Covid-19-a qədər Azərbaycanda yaranan son qeyri-müəyyənlik halı əlbəttəki, devalvasiyadan sonrakı iqtisadi böhran idi. Lakin burada banklar müflis oldu, xarici investisiya ölkəni tərk etdi. Biz Krallıqda Breksit qeyri-müəyyənliyinə qarşı qoyduğumuz göstəricilər məhz dövlətin tənzim etmə qaydaları idi. Birləşmiş Krallığın investisiya, bankçılıq, maliyyə bazarları ilə bağlı təcrübəsinin öyrənilərək Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilməsi ölkəyə iqtisadi qeyri-müəyyənliklər fonunda belə davamlı investiya axını, iş mühiti və maliyyə bazarlarında səmərəli inkişafa və sosial layihələrin səmərəli tətbiqinə şərait yarada bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Breksit prosesi ilə Birləşmiş Krallıq və İttifaq iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsinin hansı səviyyədə olması gündəmə gəldiki, elə bu məsələ özlüyündə prosesi qeyri-müəyyən edirdi. Tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələri ümumiləşdirsək:

İlk nəticə Avropa maliyyə bazarlarının inkişaf perspektivləri ilə bağlıdır. Londondan kapital qaçışının olmaması mümkünsüzdür. Bu halın kütləvi olması şok effekti yarada bilər ki, bu baş tutmayacaq. Avropa maliyyə bazarlarının inkişafı London maliyyə bazarının nüfuzunu qısa və orta müddətli dövrdə heç də azaltmayacaq. Uzun müddətli dövrdə geosiyasi proseslərin təsiri ciddi rol oynayacaq. Lakin bununla belə Avropa maliyyə bazarları, Amsterdam, Frankfurt və Paris investorların marağını cəlb edə bilər və bu hal *onların inkişafını şərtləndirir*. Bu halı Avropa fond indekslərinin Breksit sonrası inkişaf tempində və Krallığı tərk edən investisiyaların hara yönəlməsində daha aydın müşahidə etdik.

Maliyyə bazarlarında 2016-cı ildən baş verən qeyri-müəyyənliyin əsas səbəbi məhz pasport hüququnun itirilməsidir. Buna baxmayaraq investisiyalarda artım qeydə alınmışdır. Bu artımın əsas səbəbi həyata keçirilən stimullaşdırıcı tədbirlər, yaranmış makroiqtisadi durum və investor davranışlarıdır. Bu isə bizə əsas verir ki, *dövlət müdaxilələri, bazarlar qeyri-müəyyənlikdə olduğu halda daha effektiv olur*.

Birləşmiş Krallıq iqtisadiyyatının referendum ərəfəsində və sonra staqnasiya vəziyyətində olduğu bəzi iqtisadçılar və eləcə də tərəfimizdən qəbul edilir. Bu haldan çıxış yolu kimi görünən məqamlardan biri məhz funtun dəyər itkisi idi. İngiltərə Bankı müvafiq addımlar və maliyyə bazarları vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilələr etdi. İqtisadiyyatı canlandırmaqda bahalı funt sterlinqin dəyər itkisi labüd idi. Bu baş verdi və günahkar bu məqamda məhz Breksit oldu. Breksit-in təsirini minimallaşdırmaq üçün atılan addımlardan biri uçot dərəcələri idi. Uçot dərəcələrinin dəyişdirilməsində əsas məqsədlərdən biri Breksit idi. Lakin ilk müdaxilə xaric olmaqla digər addımlarda daraldıcı monetar siyasət aparıldı ki, buda daha çox digər makroiqtisadi göstəricilərə hədəflənmişdir (işsizlik, xarici ticarət və s.). Siyasətçilərində Breksit xəbəri ilə əldə etməyə çalışdıqları müəyyən hədəflər

mövcuddur. İlk əvvəl D.Kameron seçki kompaniyasında və daha sonra İttifaqdan müəyyən məsələlərdə güzəştlər əldə etmək istəməsində Breksit-in rolu qeyd edilməlidir. B.Consonda eyni ilə hakimiyyətə gəlməkdə və Breksit prosesində əldə etmiş olduğu nəaliyyətlərlə siyasi nüfuz əldə etmiş oldu. Digər bir halda isə İttifaqın daxilində uzun müddətdir həll edə bilmədiyi problemlər mövcuddur. Tərəflər arasında bir sıra iqtisadi göstəricilərdə fərqlər qeyd edilməlidir. Krallıq iqtisadiyyatının göstəriciləri ilə avroskeptik yanaşmalar tərs mütənasibdir. Bu halda hakimiyyətdə olan və ya olmaq istəyən qüvvələr tərəfindən İttifaqdan çıxışın gərəkli olduğu bildirilir. “Qlobal Britaniya” ideyası ilə iqtisadiyyatın diversifikasiyası aparılır ki, sonda regional iqtisadi proseslərdən təsirlənmə minimallaşsın. Bu hallarında *Breksit prosesinin məqsədli olaraq istifadə edilməsi* qeyd edilə bilər.

İnteqrasiya prosesinin Krallıq modelinə sahib olmanın əsas mənfi cəhəti məhz bu tipli məqamda İttifaqın *güzəştə getməyə məcbur olmasıdır*. Krallıq Avropa İttifaqının inteqrasiya prosesində tam iştirak etməmişdir. Buda onların üstün şərtlərlə İttifaqdan ayrılması ilə nəticələndi. Sözsüzki burada əsas məqamlardan biri Birləşmiş Krallığın iqtisadi gücü, xüsusilə London maliyyə mərkəzi və ticarət münasibətlərindəki qarşılıqlı asılılıq qeyd edilməlidir. İnteqrasiya prosesi Krallığın həm daha asan ayrılmasına şərait yarmış oldu, həm də İttifaqı kompromisə getməyə məcbur etdi. Nəzərə alsaq ki, hazırda əldə edilən razılaşmaların tanıdığı şərtlər mahiyyət etibarı ilə ittifaq ölkələrindən bəzi cüzi fərqlərlə fərqlənir. Bu halda Krallıq və İttifaqın gələcəkdə yenidən yaxınlaşması qaçılmaz olacaq. Ticarət və maliyyə xidmətləri üzrə güclü əməkdaşlıq mövcuddur və dünyanın digər güc mərkəzlərində, xüsusilə ABŞ-da Breksit-ə yanaşma heç də müsbət deyil ki, bu halda Krallığın adının İttifaqla tez-tez bir yerdə işlənilməsinin şahidi olacağıq. Maliyyə bazarları və xidmətlərinin inteqrasiyası ilə bağlı məsələlərdə 24 dekabr 2020-ci il razılaşmasında çoxda tounulmasada sonradan 26 mart 2021-ci ildə razılıq əldə edildi. Yeni qaydalarının tətbiqi Krallığa tam olaraq maliyyə bazarlarında göstərilən xidmətləri təmin etmir. Bu halda müəyyən itkilər yaşanacaq. Lakin razılaşmaya əsasən tərəflər mütəmaddə olaraq görüşəcəklərindən ekvivalentlik qaydalarında irəliləyişlər ehtimal edilir.

Tədqiqat işinin *təklifi* olaraq düşünürük ki, makroiqtisadi siyasətlərdə, ölkə daxilində ənənə halını almış və davam etməsinin ziyanlı olduğu vəziyyətin dəyişdirilməsində Breksit tipli ssenarilərin tətbiqi mümkündür. Bu halda həmin dəyişikliyin günahkarı rolunda məhz əvvəlcədən hazırlanmış faktor çıxış edəcək. Məsələn, Birləşmiş Krallıq iqtisadiyyatında funt sterlinqin dollar qarşısında dəyərinin ucuzlaşması və hələdə bərpa olunmaması. Eyni zamanda partnyor ölkə və ya təşkilat qarşısında hər hansı bir tələbin irəli sürülməsi halında da bu tip yanaşma keçərli ola bilər. Bu vəziyyətdə qarşılıqlı faydalılıq mühüm rol oynayır. Əks halda bu tezis keçərli olmaya bilər. Bu tip yanaşmanı şərti olaraq “*Günahkarın bəhanə edilməsi nəzəriyyəsi*” olaraq adlandırılmasını təklif edirik.

Azərbaycan iqtisadiyyatında Breksit prosesindən faydalanmaq üçün hazırda real şanslar mövcuddur. Bunun üçün Birləşmiş Krallıqla ticarət münasibətlərini artırmaq üzrə danışıqların gücləndirilməsi lazımdır. Krallıq ilə ticarət əlaqələrimizdə daha çox qeyri-neft məhsulları çıxış edir və bu sektorun inkişafında gərəkli ola bilər. Digər halda isə İttifaq ilə münasibətlərdə də yaxınlaşmanı şərtləndirən amillər mövcuddur. Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası İttifaq ilə digər ölkələrlə münasibətdə daha az irəli getmişdir. Bu vəziyyətdən yararlanmaqla İttifaqa neft və qeyri-neft məhsullarının və eləcə də tranzit potensialını təklif etməklə daha üstün razılaşmalara nail olmaq olar. Bunun üçün əsas məsələ Ermənistan Respublikasının revanşist meyilləri aradan qaldırmağa vadar etməklə münasibətləri qaydaya salmaq tələb olunur. Aİ ilə nail olunacaq razılaşmalar sonda *Ermənistan üzərində təsir mexanizmi* kimidə istifadə edilə bilər. Məsələn, bu hal 2020-ci ilin Tovuz döyüşləri zamanı Aİ-nin enerji təhlükəsizliyi timsalında istifadə edilirdi. Eyni hal Birləşmiş Krallıq ilə də keçərli ola bilər. İşğaldan azad edilən ərazilərə xarici investisiyanın cəlbi eyni *təsir mexanizmini* yerinə yetirəcək. Həmçinin Azərbaycan Respublikasına günümüzdə investisiyaların cəlbi və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi gündəmdədir. Bu halda həmçinin maliyyə bazarlarının və bank sektorunun dünya standartlarına uyğun təşkil edilməsində *Birləşmiş Krallığın təcrübəsinin tətbiqi* faydalı ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. ARDNF. (2021). “2020-ci il üzrə investisiya fəaliyyətinin yekunları”. Bakı. <https://www.oilfund.az/storage/uploads/ggygkg6hwe.pdf>
2. Dövlət Statistika Komitəsi. (2021). “Ölkələr üzrə xarici ticarət əlaqələri”, əldə edilib 5 aprel 2021, <https://www.stat.gov.az/source/trade/#>
3. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M., Ramazanov M.K., (2010), “Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar”, Bakı, Çapıoğlu, - 384 səh.
4. Hüseynzadə E.Z., “Breksit qeyri-müəyyənliyi şəraitində İngiltərə bankının davranışı və funt sterlinqin reaksiyası”, Gənc Tədqiqatçı elmi-praktiki jurnal, 2021, VII cild, №1, səh.215-224.
5. Hüseynzadə E.Z., (2019), “Müasir dövrdə Beynəlxalq Hesablaşmalarda Kriptovalyutalardan İstifadə”, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 83 səhifə;
6. Qasımzadə İ.S., (2018), “Brexit: Səbəblər, Proses və Təsirlər”, Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, - 85 səhifə.
7. Qəribli, E. (2017). “Qısaca Brexit layihəsi haqda”. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. Beynəlxalq jurnal. Bakı. səh.151-157
8. Mehtiyev, A.. “Azərbaycan iqtisadiyyatında birbaşa xarici investisiyalar: mövcud durum, inkişaf meylləri və problemlər”. Baku Research İnstitute. (2018), https://bakuresearchinstitute.org/az/foreign-direct-investment-in-azerbaijans-economy-current-status-development-trends-and-challenges/#_edn8
9. Mərkəzi Bank. (2016). “2016-ci ildə Əsas Məqsəd və Funksiyaların Həyata Keçirilməsi Barədə Hesabat”. Bakı. <https://uploads.cbar.az/assets/47b73352df76e7c88c7c84fc4.pdf>

İngilis dilində

1. Andreas Fillmann, “The Concerning Impact of Brexit on OTC-Derivatives”, The National Law Review, (2020), Volume X, Nummber 350, Retrieved January 2021, <https://www.natlawreview.com/article/concerning-impact-brexit-otc-derivatives>
2. Andrei, L.C. “The Economic Integration: Concept and End of Process”, Theoretical and Applied Economics, (2012), Volume XIX (2012), No. 10(575), pp. 55-70
3. Andrew Moriarty, (January 6 2020), “Brexit deal creates limited impacts on UK commodity prices”, Mintec, Retrieved 2021 January, <https://www.mintecglobal.com/top-stories/brexit-deal-creates-limited-impacts-on-uk-commodity-prices>
4. Anell, Lars (2014). “Democracy in Europe – An essay on the real democratic problem in the European Union”. Forum för EU-Debatt
5. Bajon T, “Liechtenstein and the European Union: A Micro-Switzerland?”, University of Avignon, (2018), Page 3, <https://www.longdom.org/open-access/liechtenstein-and-the-european-union-a-microswitzerland-2332-0761-1000336.pdf>
6. Bank of England. (2021). “Daily spot exchange rates against Sterling”. Retrieved 28 march 2021, www.bankofengland.co.uk/statistics/exchange-rates
7. Barclays.co.uk. (2020). “Four tips for investors from Brexit”. <https://www.barclays.co.uk/smart-investor/news-and-research/investment-strategies/four-tips-for-investors-from-brexit/>
8. Barnard C., “Law and Brexit”, Oxford Review of Economic Policy, (2017), Volume 33, Pages S4-S11. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grx015>
9. BBC news, (18 January, 2021), “Brexit divorce bill: How much does the UK owe the EU?”, Retrieved January 2021, <https://www.bbc.com/news/51110096>

10. BBC News. (3 February 2020). “Brexit: Boris Johnson says 'no need' for UK to follow EU rules on trade”. *bbc.com*. April 2021 , <https://www.bbc.com/news/uk-51351914>.
11. BBC news, (2016), “EU referendum: Cameron sets June date for UK vote”, Retrieved september 2020.
12. Bell, Torsten and Gardiner, Laura, “Feel poor, work more Explaining the UK’s record employment”, Resolution Foundation. (2019), pages 32. www.resolutionfoundation.org/app/uploads/2019/11/Feel-poor-work-more.pdf
13. Brown, K. (2021). “China’s Political Economy and the UK Post-Brexit”. *E-International Relation*. Retrieved march 2021 , <https://www.e-ir.info/2021/02/02/chinas-political-economy-and-the-uk-post-brexit/>
14. Brunsden J., F. P. (21 march 2021). “UK and EU reach financial regulation deal in breakthrough on co-operation”. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/4222515b-e501-4b7f-82ce-f94810f4a819>
15. Butorina, O. “The Shrinking of the European Union and Its Integration Potential”. *Her. Russ. Acad. Sci.*(90), 680-687. doi:<https://doi.org/10.1134/S1019331620060040>
16. Casper De Vries, Peggy Bracco Gartner, Matthias Haentjens, Joop Korteweg, Menelaos Markakis, René Repasi, Jouke Tegelaar, (June 2017), “Implications of Brexit on EU Financial Services”, European Parliament, Directorate General For Internal Policies Policy Department A: Economic And Scientific Policy,
17. Comfort, N. (05 February 2021). “Banks Still Moving \$970 Billion of Assets From U.K.”, *ECB Says. Bloomberg Quint*. february 2021 , <https://www.bloombergquint.com/onweb/banks-still-moving-970-billion-of-assets-from-u-k-ecb-says>
18. David Ramiro Troitiño, Tanel Kerikmäe, Archil Chochia, “Brexit: History, Reasoning and Perspectives”, Estonia, Springer International Publishing AG 2018, (2018), page 283

19. Deloitte, (2019), “Brexit Industry Insights Insurance”, Retrieved 2021, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/international-markets/deloitte-uk-brexit-industry-insights-insurance-final.pdf>
20. Department for International Trade. (2021). “Trade&Investment Factsheets–Azerbaijan”.
www.assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/969631/azerbaijan-trade-and-investment-factsheet-2021-02-12.pdf
21. Deslandes J., D. C. (2019, august). “Third country equivalence in EU banking and financial regulation”. European Parliament.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2018/614495/IPOL_IDA\(2018\)614495_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2018/614495/IPOL_IDA(2018)614495_EN.pdf)
22. Desmyter, H. (2018). “The Impact Of The Brexit On The Labour Market In The UK”. Universiteit Gent, libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/481/107/RUG01-002481107_2018_0001_AC.pdf
23. Deutsche Börse Group, (2018), “The Brexit process and its impact on financial markets”, Group Regulatory Strategy
24. Duane Bollert, (2016), “Brexit and Insurance”, Marsh&McLennan Companies, Retrieved February 2021, <https://www.mercer.com/content/dam/mercer/attachments/global/gl-2016-insurance-brexit-the-need-to-plan-ahead-mercer.pdf>
25. Eastern Partnership. (2019). “Facts and Figures About Eu-Azerbaijan Relations”, eeas.europa.eu.
https://eeas.europa.eu/sites/default/files/eap_factsheet_azerbaijan_eng_web.pdf
26. Eastern Partnership. (october 2020). “Council of the European Union”.
<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eastern-partnership/>
27. ECB. (2015). “European Central Bank and Bank of England announce measures to enhance financial stability in relation to centrally cleared markets in the EU”. Retrieved december 25, 2020,
<https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2015/html/pr150329.en.html>

28. Edgington, T. (2021). “Brexit: What trade deals has the UK done so far?” BBC News. Retrieved february 2021 , <https://www.bbc.com/news/uk-47213842>
29. EEAS, (2012), “How the European Union works, Europe 2020 - Europe’s growth strategy”, https://eeas.europa.eu/archives/delegations/singapore/documents/more_info/eu_publications/how_the_european_union_works_en.pdf
30. eeas.europa.eu. (11 july 2018). “Partnership Priorities between the EU and Azerbaijan reinforce the bilateral agenda”. Bruxelles. https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/48244/partnership-priorities-between-eu-and-azerbaijan-reinforce-bilateral-agenda_en
31. EU Neighbours East. (23 december 2020). “EU and Azerbaijan discuss bilateral relations in Brussels”. <https://www.euneighbours.eu/en/east/stay-informed/news/eu-and-azerbaijan-discuss-bilateral-relations-brussels>
32. EU official website, The history of the European Union, Retrieved september 2020, https://europa.eu/european-union/about-eu/history_en
33. European Central Bank. (2020, december 28). “ECB euro reference exchange rate: US dollar (USD)”, www.ecb.europa.eu/stats/policy_and_exchange_rates/euro_reference_exchange_rates/html/eurofxref-graph-usd.en.html
34. European Comission, (2020), “The benefits of the euro”, https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/euro-area/benefits-euro_en
35. European Commission, (2020), “Schengen Area - Migration and Home Affairs - European Commission. Migration and Home Affairs”, https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen_en
36. European Commission. (8 october 2014). “Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-15”. Brussels. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0700&from=en>

37. European Council. (25 august 2020). "EU relations with Azerbaijan". <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eastern-partnership/azerbaijan/>
38. FIA by Allen & Overy LLP, (July 2020), "Brexit and its Impact on the Cleared Derivatives Markets: A Primer", Retrieved January 2021, https://www.fia.org/sites/default/files/2020-07/FIA_WP_Brexit%20Round-up.pdf
39. Finextra, (23 may 2019), "Brexit's danger to bank bonds in EU and UK", Retrieved January 2021, <https://www.finextra.com/blogposting/17273/brexits-danger-to-bank-bonds-in-eu-and-uk>
40. Friedman, M., "The Role of Monetary Policy". American Economic Review, (1968), (58(1)), pages 1-17.
41. Giancarlo Gandolfo, "International Economics II: International Monetary Theory and Open-Economy Macroeconomics", Springer Verlag, Berlin: 1987, pp. 380-393, 404-411.
42. Gov.UK. (2021). "World location news: Turkey and the UK". <https://www.gov.uk/world/turkey/news>
43. Graham, S. (2020). "EY Financial Services Brexit Tracker: Financial Services Firms continue moving staff ahead of Brexit deadline, with total jobs relocating from London to Europe now over 7,500". EY.com. London.
44. Hanlon, James (2003), "European Community Law", Sweet&Maxwell, London
45. Havemann, Joel (4 June 1992). "EC Leaders at Sea Over Danish Rejection: Europe: Vote against Maastricht Treaty blocks the march to unity. Expansion plans may also be in jeopardy". LA Times. Retrieved september 2020.
46. Holger Breinlich, Elsa Leromain, Dennis Novy, Thomas Sampson And Ahmed Usman, "The Economic Effects of Brexit: Evidence from the Stock Market", Fiscal Studies published by John Wiley & Sons Ltd. on behalf of Institute for Fiscal Studies, (2018), vol. 39, no. 4, pp. 581–623 (2018) 0143-5671
47. Howarth, D. and Quaglia, L. "Brexit and the battle for financial services", Journal of European Public Policy, (2018) 25, pp. 1118-1136

48. Hubbard, Glenn and Kane, Tim. (2013). "Balance: The Economics of Great Powers from Ancient Rome to Modern America", Simon & Schuster.
49. Huseynzade, E., "Behavior of the Bank of England and the pound sterling in the conditions of brexit uncertainty". 29th Annual International Conference for Students and Young Scientists 'European integration choice of a country and problems of the economy' , (2020). 1. Дніпро. doi:<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3756982> .
50. Jagjit S. Chadha, Arno Hantzsche, and Sathya Mellina, (5 october 2018), "Bremia: A study of the impact of Brexit based on bond prices", National Institute of Economic and Social Research Centre for Macroeconomics Loughborough University, Retrieved from http://www.bbk.ac.uk/ems/research/Seminar_info/2018-9-seminars/11%20-%2014%20Nov%20-%20Arno%20Hantzsche%20-%20Bremia_2018-10.pdf
51. James Maycock, (september 2016), "Brexit: Energy and commodities trading", KPMG LLP, Retrieved January 2021, <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/uk/pdf/2016/11/Brexit-energy-commodities-trading.pdf>
52. Quaglia L, "The Politics of 'Third Country Equivalence' in Post-Crisis Financial Services Regulation in the European Union", Western European Politics (2015), 167-184.
53. Ludovic Theate, Benoit Gerard, (16 november 2020), "Solvency II in the context of Brexit: what becomes of the regulatory framework on the UK market?", EY Belgium, Retrieved february 2021, https://www.ey.com/en_be/consulting/actuarial-services/solvency-ii-in-the-context-of-brexit-what-becomes-of-the-regulatory-framework-on-the-uk-market
54. Maizland, L. (21 january 2021). "Biden's First Foreign Policy Move: Reentering International Agreements". Council on Foreign Relations. march 2021 , <https://www.cfr.org/in-brief/bidens-first-foreign-policy-move-reentering-international-agreements>

55. Markus Demary, (2017), "The European Derivatives Market after Brexit", Intitut der deutschen Wirtschaft Köln, Retrieved January 2021, https://www.iwkoeln.de/fileadmin/publikationen/2017/329771/IW-Kurzbericht_22_2017_Financial_Markets.pdf
56. Menon, Anand, (2018), "The Brexit White Paper: what it must address", The UK in a Changing Europe
57. Michelle Egan, "EU Single Market(s) after Brexit, Politics and Governance", (2019), Vol. 7, Issue 3, pages 19-29
58. Miller, Vaughne (2015). "Research Briefings – The 1974–75 UK Renegotiation of EEC Membership and Referendum". House of Commons Library
59. Nardelli A., W. I. (27 march 2021). "U.K. and EU Reach First Post-Brexit Deal on Financial Rules". *Yahoo Finance*. finance.yahoo.com/news/u-k-eu-reach-first-154542011.html
60. Nick Coleman, Henry Edwardes-Evans, Frank Watson, Stuart Elliott, Virginie Malicier, Tom Washington, Annalisa Villa, Jonathan Dart, Daniel Rebelo, (09 october 2020), "Brexit risks for commodity markets, S&P Global Platts", Retrieved January 2021,
61. O'Byrne, D. (January 2021). "Azerbaijan and Turkmenistan agreement advances Caspian gas cooperation". Eurasianet. <https://eurasianet.org/azerbaijan-and-turkmenistan-agreement-advances-caspian-gas-cooperation>
62. ONS. (2020, october). "UK Balance of Payments", The Pink Book: 2020. Office for National Statistics: Statistical bulletin.
63. Parliament by the Prime minister by Command of Her Majesty, (2018), "The Future Relationship Between The United kingdom and The European Union",
64. Peel, Q. (2016), "Historic misunderstanding underlies UK-EU relationship on Churchill anniversary", <https://www.ft.com/content/3d6bbabc-7122-11e6-a0c9-1365ce54b926>
65. Polychroniou, C. J. (10 april 2018). "The World in a State of Disintegration?" An Interview with Heikki Patomäki. Global Policy. march 2021 ,

<https://www.globalpolicyjournal.com/blog/10/04/2018/world-state-disintegration-interview-heikki-patomaki>

66. PwC. (11 march 2021). “Post-Brexit UK an increasingly attractive growth target for global CEOs - PwC’s 24th Annual CEO survey”. march 2021, <https://www.pwc.co.uk/press-room/press-releases/post-brexit-uk-an-increasingly-attractive-growth-target-for-glob.html>

67. Ralph Schilling, “Brexit’s impact on natural resource-intensive industries and commodity trading”, KPMG AG Wirtschaftsprüfungsgesellschaft, KPMG Corporate Treasury News, (December 2020), Edition 107, Retrieved 2021 January

68. Riding, S. (2020). “Investors exit UK equity funds on pandemic and Brexit fears”. Financial Times. Retrieved february 2021, <https://www.ft.com/content/a456d743-419d-4dc5-ae43-83d2995616fe>

69. Santya Mellina, (09 october 2020), “The impact of Brexit on bond price, Uk In A Changing Europe”, <https://ukandeu.ac.uk/the-impact-of-brexit-on-bond-prices/>

70. Séverine Turgis, (2020), “Commodities trading – No deal Brexit, Energy UK”, London, Retrieved January 2021, <https://www.energy-uk.org.uk/publication.html?task=file.download&id=7079>

71. Shearman & Sterling, (2016), “Brexit: Implications for the Insurance and Reinsurance Industry”, <http://www.shearman.com/~media/Files/NewsInsights/Publications/2016/07/Brexit-Implications-for-the-Insurance-and-Reinsurance-Industry-INS071916.pdf>.

72. Simionescu, M. “The Impact of BREXIT on the Foreign Direct Investment”. Bulgarian Economic Papers, Center for Economic Theories and Policies Sofia University St. Kliment Ohridski Faculty of Economics and Business Administration. (2016, July 12).

73. Sowers, N. “Brexit and UK-Based Financial Services”. *Revue Française de Civilisation Britannique*, (2017, may 30). XXII-2. doi:10.4000/rfcb.1331

74. Stafford, T. (29 July 2014). “Psychology: Why bad news dominates the headlines”. BBC. April 2021 , <https://www.bbc.com/future/article/20140728-why-is-all-the-news-bad>
75. Statista.com, (July 29, 2020), “Insurance industry in the United Kingdom - Statistics & Facts”, Retrieved february 2021, <https://www.statista.com/topics/4511/insurance-industry-uk/>
76. Swati Dhingra, G. O. (2016, april). “The impact of Brexit on foreign investment in the UK”. Centre for Economic Performance London School of Economics and Political Science. London.
77. Taggart, Paul, “A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems”, European Journal of Political Research, (1998), Vol: 33
78. Tan, W. (11 January 2021). “It’s a ‘hard sell’ if Biden administration wants to rejoin massive trans-Pacific trade deal, says analyst”. *CNBC*. march 2021 , <https://www.cnbc.com/2021/01/11/control-risks-on-biden-administration-rejoining-tpp-trade-deal.html>
79. The Guardian, (7 Apr. 2016). “David Cameron admits he profited from father’s Panama offshore trust”.
80. The Lomé Convention, (1975), <http://www.acp.int/content/lome-convention>
81. The Single European Act, (1983)
82. The Treaty of Nice and the Convention on the Future of Europe, (2001).
83. The Treaty Of Rome, (25 March 1957)
84. The World Bank, (2019), “GDP (current US\$)”, The World Bank website
85. TheCityUK. (2020, december). “Key FactsAbout The UK as an International Financial Centre 2020”. London.
86. UK-EU Trade And Cooperation Agreement. (December 2020). march 2021

87. Valiyev A.. "Brexit and its Impact on Azerbaijan". Will East-West Integration Be Harmed? PONARS Eurasia Policy Memo, (February 2017), No.461.
88. Victor Bulmer-Thomas, A. Douglas Kincaid, "Central America, Towards a New Regional Development Model", Hamburg: Institut für Iberoamerika-Kunde 2000, (2020), page 54
89. Vladimir, Putin (4 October 2011). "A new integration project for Eurasia: The future in the making" (PDF). European Parliament website, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/d-ru/dv/dru_2013_0320_06_/dru_2013_0320_06_en.pdf
90. www.imf.org, (2020), "The IMF & the European Economic and Monetary Union – Factsheet", Retrieved september 2020
91. YouGov.co.uk. (2021). "Boris Johnson approval rating". yougov.co.uk. <https://yougov.co.uk/topics/politics/trackers/boris-johnson-approval-rating?period=all>

Türk dilində

1. Didem Saygin ve Mehlika Özlem Ultan, Ekonomi ve Siyaset Bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihsel Bir Analiz, Türkiye, (2016).
2. Dinan Desmond, Avrupa Birliği Ansiklopedisi, çev. Hale Akay, Kitap Yayınevi, İstanbul, (2008), 477 sayfa, 230, 208-210.
3. Dinan Desmond, Avrupa Birliği Ansiklopedisi, çev. Hale Akay, Kitap Yayınevi, İstanbul, (2005), 477 sayfa, 71-87, 262-263.

Rus dilində

1. Гарибли Е.А., Ч. Н. (2017). Интеграционные процессы в тюркском пространстве: политически, экономические и культурные взаимоотношения. *Şərq-Qərb*. Bakı.

İnternet resurslar

1. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:European_currency_unit
2. www.azernews.az/business/144537.html
3. www.britannica.com/topic/Euroskepticism-2010196
4. www.comesa.int/what-is-comesa/
5. www.comunidadandina.org
6. www.coventry.gov.uk/info/8/elections_and_voting/3359/european_parliamentary_election_results_23_may_2019
7. www.eaeunion.org/?lang=en#about
8. www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2015/html/pr150329.en.html
9. www.efta.int/about-efta/european-free-trade-association
10. www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/cptpp-ptpgp/index.aspx?lang=eng
11. www.investopedia.com/terms/n/nafta.asp
12. www.mercosur.int/en/about-mercosur/mercosur-in-brief/
13. www.nbb.be
14. www.oilfund.az/fund/press-room/news-archive/1386
15. www.president.az/articles/45923
16. www.president.az/articles/50572
17. www.sadc.int/about-sadc/integration-milestones/free-trade-area/
18. www.sica.int/estadosmiembros
19. www.swissinfo.ch/eng/buesingen-stands-out--surrounded-by-switzerland/6371022
20. www.theguardian.com/politics/2018/jul/09/boris-johnson-resigns-as-foreign-secretary-brexit
21. www.worldtradelaw.net

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İngiltərə Bankının uçot dərəcəsidəki dəyişikliklər, (2016-2020-ci illər).....	37
Cədvəl 2: Breksit sonrası Birləşmiş Krallığın ittifaq arşısında öhdəlikləri.....	49
Cədvəl 3: Maliyyə bazarlarına aid bir neçə göstərici üzrə ölkələrin payı (faiz ilə)....	50
Cədvəl 4: Avropa İttifaqının Avropa İqtisadi Zonasına (AİZ) aid maliyyə sahəsində tənzim etmə qaydaları.....	53
Cədvəl 5: Breksit effektinin funt və avronun məzənnəsinə ABŞ dolları qarşısında mənfi təsirləri, 2016-2020-ci illər üzrə.....	55
Cədvəl 6: Breksit effektinin funt və avronun məzənnəsinə ABŞ dolları qarşısında müsbət təsirləri, 2016-2020-ci illər üzrə.....	55
Cədvəl 7: Funt Sterlinqin məzənnəsinin 2014-2019-cu illər üzrə statistik analizi....	56
Cədvəl 8: Breksit-ə aid müxtəlif informasiyaların Funtun məzənnəsinə təsirləri.....	56
Cədvəl 9: İnvestorlar üçün Krallığın qiymətləndirilməsi.....	70
Cədvəl 10: ARDNF-in vəsaitlərinin xarici valyutalar üzrə bölgüsü.....	76
Cədvəl 11: ARDNF-in sahib olduğu daşınmaz əmlaklar və dəyərləri.....	76

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İnfiyasiya, GBP/USD və İngiltərə Bankının uçot dərəcəsi, (2015-2020 aprel).....	39
Qrafik 2: Birləşmiş Krallıq üzrə orta həftəlik qazanc və işsizlik dərəcəsi, 2001-2020.....	40
Qrafik 3: İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişiklik işsizlik səviyyəsindəki dəyişikliyə qarşı (aylıq statistik göstəricilər).....	41
Qrafik 4: Birləşmiş Krallığa yatırılan birbaşa xarici investisiyalar (2009-2018)(mlrd.Funt).....	44
Qrafik 5: Birləşmiş Krallıqdan çıxan birbaşa xarici investisiyalar(2009-2018)(mlrd.Funt).....	45

Qrafik 6: Birləşmiş Krallıqda xaricə yönələn(1) və Krallığa yönələn(2) investisiyalar.....	46
Qrafik 7: Avropa İttifaqı (Krallıq xaric) və Birləşmiş Krallıq üzrə ÜDM-in inkişaf dinamikası (2007-2019).....	48
Qrafik 8: Google Trend-də «No-deal Brexit», «Hard Brexit», «Soft Brexit», «İreland border» ilə bağlı axtarışların Funt Sterlinqin məzənnəsi ilə müqayisəsi (GBP USD) (dünya üzrə axtarışlar) (2015-2020, həftəlik).....	57
Qrafik 9: 2014-2019-ci illərdə Funt sterlinqin məzənnəsinin standart kənarlaşması ilə FTSE 250 və 100 indekslərinin standart kənarlaşmalarının müqayisəsi.....	63
Qrafik 10: ARDNF-in investisiya portfelinin regionlar üzrə bölgüsü.....	77